

॥શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ॥
॥શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ॥
॥શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ॥

શ્રીભાગવતાર્થ-નિબંધાનુસારી શ્રીગોકુલરાયકૃત

અધ્યાયાર્થ

શ્રીભાગવતાર્થ નિબંધને અનુસારી પ્રથમાદિ સ્કન્ધ (પ્રથમસ્કન્ધથી દ્વાદશસ્કન્ધ સુધીના) અધ્યાયાર્થો, પ્રત્યેક અધ્યાયનું તાત્પર્ય, લખવામાં આવે છે.

પ્રથમસ્કન્ધ

(૧) હીનાધિકાર પ્રકરણ(અ.૧-૩)માં

૧. શનિરૂપણના નિમિત્તે શ્રોતા જિજ્ઞાસુ છે અને વક્તા સમ્પ્રદાય-પદ્ધતિ-મુજબ સન્મુખ હોવાથી, જાતે શ્રીમદ્ભાગવત સાંભળેલો-અધીત-છે એ પ્રથમાધ્યાયનો અર્થ છે.

૨. કર્મ-જ્ઞાનના પ્રશ્નના ઉત્તરવડે અને ભગવદ્વતારનું પ્રયોજન તથા લીલાના પ્રશ્નના ઉત્તરવડે, એમ જણાવ્યું છે કે શ્રોતામાં માત્સર્ય નથી અને વક્તા પણ ચતુર છે એ બીજા અધ્યાયનો અર્થ છે.

૩. રૂપાત્મક ભગવદ્વતારોનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી શ્રોતા શ્રવણમાં આદરવાળો છે અને વક્તાને ગુહ્યજ્ઞાન-રહસ્યજ્ઞાન છે એમ ત્રીજા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

(૨) મધ્યમાધિકારી પ્રકરણ(અ.૪-૬)માં

૪. પ્રેરણામાં નિમિત્ત બને એવા પ્રસંગનું નિરૂપણ કરી વ્યાસજીમાં, પ્રભુના મનમાં વિચારાયેલું એવું ભગવદીયપણું વિદ્યમાન છે, એમ ચતુર્થ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

૫. ઉત્તરનું અને કૃતિનું નિરૂપણ હોવાથી વ્યાસજી અને નારદજી માં સાધનરૂપ એવા પ્રભુના શ્રીઅંગવડે સંપાદિત ભગવદીયત્વ છે એમ નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં છે.

૬. નારદજીનું કૃળ નિરૂપણ કરવામાં, નારદજીમાં ભગવદ્વાચિક ભગવદીયત્વ છે, એવું નિરૂપણ ષષ્ઠાધ્યાયમાં છે.

(૩) ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણ(અ.૭-૧૮)માં

૭. અર્જુન ઉપર, પરતઃ દુઃખ નિવારણ કરેલું હોવાથી, પ્રભુની પરમકૃપા છે એમ નિરૂપણ કરીને અધિકારી એવા પરીક્ષિતમાં પુરુષ-પરંપરાથી થયેલા દોષનો અભાવ સાતમા અધ્યાયમાં નિરૂપ્યો છે.

૮. કુંતીજીએ કરેલી સ્તુતિનું નિરૂપણ હોવાથી કુંતીને વિશે બ્રહ્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખની નિવૃત્તિથી પ્રભુની પરમ-કૃપાનું નિરૂપણ કરીને સ્ત્રીપરંપરાથી થયેલા દોષના અભાવનું નિરૂપણ અષ્ટમાધ્યાયમાં આવે છે.

૯. ભીષ્મે કરેલા ઉપદેશથી જીવના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખની નિવૃત્તિ યુધિષ્ઠિરમાં જાણાવી, તેથી પ્રભુની પરમ કૃપા જાણાવી, પોષક અન્નની શુદ્ધિનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે.

૧૦. સમ્બન્ધિ એવા ભીમાદિકની ભગવત્પરતા પૂર્વક, અધ્યાયના આરંભમાં જ સામાન્ય રીતે સુખપ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, પ્રભુની પરમ કૃપાના નિરૂપણ વડે સાંસર્ગિક દોષનો અભાવ દર્શાવવામાં અધ્યાયમાં નિરૂપ્યો છે. ૧૦.

૧૧. પ્રભુનું કાર્ય સમાપ્ત થવાથી સુખમાં સ્થિતિ થઈ અને તેથી જ પાંડવોને વિશે પણ પ્રભુના સુખે જ સુખસ્થિતિ હોવાથી આગ-ન્તુક દોષના અભાવનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૨. પ્રભુએ જેનું રક્ષણ કરેલું છે એવી પુત્રસમ્પત્તિ (પુત્રરૂપી સમ્પત્તિ) થી શ્રીપાણ્ડવોને વિશે વિશેષે કરીને સુખપ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી અધિકારી એવા પરીક્ષિત ઉપર સ્વતઃ અને કાલતઃ પ્રભુકૃપાનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં છે.

૧૩. ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિથી બીજામુક્તિનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૧૪. બીજામુક્તિના કાર્યરૂપે પાંડવોના નિર્ગમનમાં કારણરૂપે રહેલું જે વૈરાગ્ય તેનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં છે.

૧૫. વૈરાગ્ય અને નિર્ગમન ના ફલરૂપે પાંડવોની મુક્તિનું નિરૂપણ અને અધિકારીને પૂર્વજન્મકૃત પ્રતિબન્ધનો અભાવ થવા માટે તેની મુક્તિનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૧૬. પરીક્ષિતના રાજ્યનિરૂપણમાં સર્વ પૃથ્વીના જય વડે લૌકિક સામર્થ્યનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૧૭. પરીક્ષિતના રાજ્યનિરૂપણમાં પૃથ્વી અને ધર્મને માટે કલિનો નિગ્રહ કહેલો હોવાથી અલૌકિક સામર્થ્યનું નિરૂપણ અને લૌકિક અલૌકિક સામર્થ્ય વડે કાલપ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિ સત્તરમા અધ્યાયમાં નિરૂપી છે.

૧૮. ત્યાગનું નિરૂપણ કરતાં ત્યાગનું કારણ જે વૈરાગ્ય તેનાય કારણરૂપે રહેલો શાપ છે; તેનું નિરૂપણ કરીને ધર્મની ઉન્નતિનું નિરૂપણ અઠારમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૯. ત્યાગના નિરૂપણમાં ત્યાગ અને સત્સંગ ની સમ્પત્તિ થતાં પ્રશ્ન સુધીના અધિકારનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

અધિકાર નિરૂપણાત્મક પ્રથમસ્કન્ધ સમાપ્ત.

દ્વિતીયસ્કન્ધ

(૧) તત્ત્વધ્યાન પ્રકરણમાં

૧. સ્થૂલધ્યાન નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં છે.

૨. સૂક્ષ્મધ્યાન નિરૂપણ દ્વિતીયાધ્યાયમાં છે.

(૨)હત્પ્રસાદ પ્રકરણમાં

૩. શ્રોતાની શ્રદ્ધાનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં છે.

૪. વક્તાની શ્રદ્ધાનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં છે.

(૩)ઉત્પત્તિથી વિમર્શ પ્રકરણ(અ.૫-૭)માં

૫. ચૌદલોકની રચનાને માટે બ્રહ્માંડના કારણરૂપ એવા અનિત્ય મહદ્ આદિની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં છે.

૬. પરિચ્છિન્ન (જૂદા પડેલા જીવો) નો બ્રહ્માંડમાં તે-તે સ્થાને સમાગમ અને પુરુષસૂક્તના અર્થનું કથન કરેલું હોવાથી, જીવોનું સર્વ ફલને સાધી આપે એવું ભગવદ્ભજનનું નિરૂપણ છઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૭. મૂલ ભક્તિથી ભજનની સિદ્ધિને માટે નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન એવા પ્રભુના પ્રાકટ્યનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં છે.

(૪)ઉપપત્તિથી વિમર્શ પ્રકરણ(અ.૮-૧૦)માં

૮. ઉપર જણાવેલા અર્થમાં અનુપપત્તિ (અયોગ્યતા કે અપ્રામાણ્ય) ની શંકાનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં છે.

૯. જીવ અને બ્રહ્મ ના દેહસમ્બન્ધમાં ઉત્પન્ન થયેલી શંકાનો પરિહાર કહ્યો, તેથી ઉત્તરનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે.

૧૦. શંકા અને ઉત્તર વડે સિદ્ધ થયેલા ફલરૂપ એવા શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવાણની કર્તવ્યતાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ દશમાં અધ્યાયમાં છે.

શ્રવાણાંગ નિરૂપણ દ્વિતીયસ્કન્ધ સમાપ્ત

તૃતીયસ્કન્ધ

(૧)અધિકાર પ્રકરણમાં

૧. પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિ પૂર્વક તીર્થના સેવનથી બાહ્યશુદ્ધિનું નિરૂપણ અને સત્સંગમાં પ્રીતિથી ભગવાન્ સમ્બન્ધી ત્રણ પ્રશ્નોનું નિરૂપણ પહેલા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨. ભગવત્કથાનું શ્રવાણ કરવાથી આર્થિક (અર્થથી પ્રાપ્ત એવું) ભગવન્માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થતાં આત્મ્યન્તર શુદ્ધિ થાય છે એમ નિરૂપણ બીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૩. કેવલ ચરિત્રનું શ્રવાણ કરવાથી આંતર જ્ઞાનરૂપે ભગવદ્ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, એમ ત્રીજા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

૪. પ્રભુના પ્રયાણ સમયે વિદ્યમાન હતા એવા અધિકારી ઉદ્ભવજી અને અવિદ્યમાન હતા એવા વિદુરજી એ બંને ઉપર પ્રભુની કૃપાનું નિરૂપણ તથા વિદુરજી અને મૈત્રેયના સમાગમનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં છે.

(૨)બન્ધસૃષ્ટિના પ્રકરણ અન્તર્ગત

(૨/ક) ગુણાતીત સૃષ્ટિ પ્રકરણમાં

૫. બ્રહ્માણ્ડના કારણરૂપે મહદાદિતત્ત્વોની ઉત્પત્તિ અને સ્તુતિનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં છે.

૬. તત્ત્વોના કાર્યરૂપે બ્રહ્માણ્ડ શરીરની ઉત્પત્તિ અને વર્ણાશ્રોના કર્મનું નિરૂપણ છઠા અધ્યાયમાં છે.

(૨/ખ) સગુણ સૃષ્ટિ પ્રકરણમાં

૭. શંકા અને ઉત્તર નું નિરૂપણ કરી પ્રભુ અને સૃષ્ટિ માં મતાન્તર ભાષાથી ગુણપ્રવેશનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૮. સગુણ બ્રહ્મથી, જગતના કારણ રૂપે હૃદયમાં થયેલા ભગવદ્દર્શનથી ચતુર્મુખ એવા બ્રહ્માજીની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૯. અવશ્ય ઉત્પન્ન થનારાં જગતની ઉત્પત્તિ જ છે ફલ જેનું એવી બ્રહ્માજીએ કરેલી સ્તુતિનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે.

(૨/ગ) કાલસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં

૧૦. દશવિધ સર્ગરૂપી કાર્યથી કાળના જન્મનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં છે.

૧૧. પરમાણુથી આરંભીને દ્વિપરાર્ધ સુધીની કાલોપાધિને લીધે કાલજન્મનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(૨/ઘ) મુક્તજીવસૃષ્ટિ પ્રકરણ(અ.૧૩-૧૮)માં

૧૨. લોકાતીત એટલે કે લૌકિકથી મુક્ત એવા જીવની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ અને તેના અંગરૂપે નામસૃષ્ટિનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૧૩. સર્વ તત્ત્વોના આધારરૂપે રહેલી ભૂમિના ઉદ્ધાર માટે વરાહ કલ્પનું કથન કરેલું હોવાથી મુક્તજીવની ઉત્પત્તિમાં સંક્ષેપથી ઉપપત્તિ (પ્રમાણ)નું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

આગળના છ અધ્યાયો વડે વિસ્તારથી ઉપપત્તિ (પ્રમાણ)નું કથન અને જન્મમરણાત્મક સંસારનું પણ કથન.

૧૪. મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉપપત્તિ (પ્રમાણ)નું કથન કરવા માટેની પ્રસ્તાવનામાં, સંધ્યાકાળે કામ વડે આસુરબીજની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં છે.

૧૫. મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉત્પત્તિના કથનના પ્રસ્તાવમાં બ્રહ્મશાપથી વૈકુણ્ઠમાં રહેલા જયવિજયનો આસુરબીજમાં સમાગમ થયો તેનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૬. મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉપપત્તિનું કથન કરતાં ભગવદ્રાક્ષ્યવડે બ્રાહ્મણનું સાન્ત્વન અને જય-વિજયના પતનથી ભગવદ્વિભૂતિના આવેશનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૭. મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉપપત્તિનું વર્ણન કરતાં અતિશયથી ઉત્કર્ષ કથન વડે નાશબીજ નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં છે.

૧૮. મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉપપત્તિનું કથન કરતાં દૈત્યનું ભગવાનની સાથે થયેલા યુદ્ધનું કથન કરેલું હોવાથી વિનશ્ય-તાનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૯. મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉપપત્તિનું કથન કરવાના પ્રસ્તાવમાં દૈત્યના વિનાશનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

ઈતિ બન્ધસૂષ્ટિ પ્રકરણ

(૩)મોક્ષસૂષ્ટિ પ્રકરણ(અ.૨૦-૩૩)માં

૨૦. નવભેદથી ભિન્ન ત્રૈગુણ્ય-નિર્ગુણાવસ્થા-સ્વરૂપજ્ઞાન-ભગવચ્ચિન્તનાત્મક સ્વભાવદ્રવ્યનું નિરૂપણ કરીને મોક્ષોપપત્તિનું નિરૂપણ વીશમા અધ્યાયમાં છે.

(૩/ક) તત્ત્વમુક્તિ પ્રકરણ(અ.૨૦-૨૪)માં

૨૧. ભોગાદિયુક્ત મુક્તિનું કથન કરતાં કર્દમ અને મનુ ની ધર્મસિદ્ધિનું નિરૂપણ એકવીશમા અધ્યાયમાં છે.

૨૨. ભોગાદિ સંયુક્ત મુક્તિકથનના પ્રસ્તાવમાં ઐહિક-આમુષ્મિક ઉત્કર્ષયુક્ત મનુની કન્યાના લાભથી કર્દમને અર્થસિદ્ધિ થઈ તેનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં છે.

૨૩. ભોગાદિ સંયુત મુક્તિ કથનના પ્રસ્તાવમાં કર્દમને કામસિદ્ધિનું નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૪. ભોગાદિ સંયુક્ત મુક્તિકથનના પ્રસ્તાવમાં કર્દમને સાંખ્યના ફલરૂપે મોક્ષનું નિરૂપણ ચોવીશમા અધ્યાયમાં આવે છે.

(૩/ખ) કાલમુક્તિ

૨૫. કાલની મુક્તિલીલારૂપ મુખ્ય ભક્તિનું નિરૂપણ પચીશમા અધ્યાયમાં છે.

(૩/ગ) ગુણાતીતમુક્તિપ્રકરણ

૨૬. સાંખ્યવડે ઉત્પત્તિ અને ઉપપત્તિ થી, આત્મા સર્વથી જુદો છે એમ નિરૂપણ છવીશમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૨૭. સાંખ્યવડે જ્ઞાન, તેનું સાધન અને પ્રમાણ નું નિરૂપણ સત્તાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(૩/ઘ) સગુણમુક્તિ

૨૮. સાધન સહિત અષ્ટાંગયોગનું નિરૂપણ અઢઠાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(૩/ઙ) જીવમુક્તિ પ્રકરણ(અ.૨૯-૩૩)માં

૨૯. સર્વ સાધનરૂપ ચતુર્વિધ ભક્તિ અને વૈરાગ્ય નું કારણ જે ભય તેનું કારણ એવા કાલના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ ઓગણત્રીશમા અધ્યાયમાં છે.

૩૦. ભયલેતુક વૈરાગ્યબોધક મૃત્યુ વડે દોષનું નિરૂપણ ત્રીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૩૧. ભયલેતુક વૈરાગ્યબોધક જન્મવડે દોષનું નિરૂપણ એકત્રીશમા અધ્યાયમાં છે.

૩૨. સર્ગનું (સૃષ્ટિનું) અંગ એવા સર્વનિર્ધારનું નિરૂપણ બત્રીશમા અધ્યાયમાં છે.

૩૩. સર્ગફલબોધક યોગફલાત્મક દેવલૂતિના મોક્ષનું નિરૂપણ તેત્રીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.
ઈતિ મોક્ષસૃષ્ટિ પ્રકરણ

ઈતિ સર્ગ નિરૂપણમાં તૃતીય સ્કન્ધ સમાપ્ત

ચતુર્થસ્કન્ધ

(૧) ધર્મપ્રકરણમાં (અ.૧-૭)

૧. સતીના સમ્બન્ધરૂપે અનર્થના પ્રસંગનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં છે.

૨. પ્રસંગના કાર્યરૂપે બનેલ શાપના, કથારૂપ અનર્થના, લેતુનું નિરૂપણ દ્વિતીયાધ્યાયમાં છે.

૩. દ્રેષને સ્થિર કરવાપણું અને તેથી અનર્થની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૪. સતીના મરણરૂપ દ્રેષનો અવાન્તર વ્યાપાર ચોથા અધ્યાયમાં છે.

૫. અનર્થના ફલરૂપે યજ્ઞનો નાશ પાંચમા અધ્યાયમાં નિરૂપ્યો છે.

૬. રુદ્રનો ભાગ કલ્પીને રુદ્રની પ્રાર્થનારૂપે યજ્ઞની સિદ્ધિના પૂર્વાગનું નિરૂપણ છઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૭. પ્રભુરૂપે પ્રકટેલા એવા વિષ્ણુની સ્તુતિ કરેલી હોવાથી ભગવાન્ વડે જ યજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે એમ નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(૨) અર્થ પ્રકરણ (અ.૮-૧૨)માં

૮. ધ્રુવના અત્યન્ત ઉગ્ર તપ-ભગવત્પરિચર્યા આદિ સાધનનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૯. ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ અને વરદાનાદિક સાધ્યનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૦. ક્રોધનો આવેશ અને યુદ્ધ વગેરે રાજ્યદોષનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૧. મનુના વાક્યોમાં દોષની હાનિનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં છે.

૧૨. ધ્રુવને થયેલી ભગવત્પદની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(૩)કામપ્રકરણ (અ.૧૩-૨૩)માં

૧૩. “સર્વના કામથી થયા” આ પ્રસ્તાવમાં રક્ષકના અભાવરૂપ કામના હેતુનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૪. રક્ષકના અભાવરૂપ હેતુથી અધર્મસ્થાપન અને લોકોપદ્રવ રૂપ કાર્યનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૫. પૃથુના રાજ્યાત્મક ગુણનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં છે.

૧૬. પૃથુમાં આવિષ્ટ એવા ભગવદ્ગુણનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૭. કામપ્રકરણમાં “સર્વના કામનો સાધક થયો” આ પ્રસ્તાવમાં બાણના સંધાનથી ભૂમિને ત્રાસ, ભૂમિએ કરેલી સ્તુતિરૂપ સર્વકામના પૂરણ માટે ક્રિયાનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૮. પૃથ્વીનું દોહન કરીને સર્વકામપૂરણરૂપ ફલનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં છે.

૧૯. સ્વકામ સંપાદનના પ્રસ્તાવમાં સો અશ્વમેધ યજ્ઞથી થતી શુદ્ધિનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૦. પૃથુપર ભગવત્કૃપા થઈ તેનું નિરૂપણ વીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૨૧. યજ્ઞની રક્ષાના ઉપદેશરૂપી સ્વધર્મનું નિરૂપણ એકવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૨. પ્રસાદ સહિત જ્ઞાનનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં છે.

૨૩. યોગવડે વૈકુણ્ઠનું ઉદ્ઘાટન કરવારૂપ મોક્ષનું નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(૪)મોક્ષપ્રકરણ (અ.૨૪-૩૧)માં

૨૪. રુદ્રગીત વડે સ્તોત્રાત્મક સાયુજ્યનું સાધન ચોવીશમા અધ્યાયમાં નિરૂપ્યું.

૨૫. સાયુજ્યાન્તર્ગત બ્રહ્મભાવના પ્રકરણમાં જાગ્રત્ અવસ્થાવડે સર્વ વસ્તુના વિવેકનું કથન કરી જીવને સંસાર માર્ગે ગમનની સામગ્રીનું નિરૂપણ પચીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૬. સ્વપ્નાવસ્થા વડે અને વસ્તુના વિવેકના કથન વડે જીવની સંસાર માર્ગે ગમનની સામગ્રીનું નિરૂપણ છઠ્ઠીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૭. નાશ પામનાર સર્વ વસ્તુના કથન વડે જીવને સંસાર માર્ગે ગમન કરવાની સામગ્રીનું નિરૂપણ સત્તાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૮. મુક્તિ માર્ગે ગમનની સામગ્રીનું નિરૂપણ અઢઠાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૯. સર્વ સંદેહ વિના ફલનું નિરૂપણ ઓગણત્રીશમા અધ્યાયમાં છે.

૩૦. પરમ મોક્ષરૂપ કૃષ્ણસાયુજ્યનું કથન કરવામાં પ્રયેતાઓને ભગવત્કૃપાની પ્રાપ્તિ થઈ એવું નિરૂપણ ત્રીશમા અધ્યાયમાં છે.

૩૧. પ્રયેતાઓને પરમ ફલની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ એકત્રીશમા અધ્યાયમાં છે.

વિસર્ગ નિરૂપણમાં ચતુર્થ સ્કન્ધ સમાપ્ત

પંચમસ્કન્ધ

(૧/ક)કૃષ્ણવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણ(અ.૧-૬)માં

૧. પ્રિયવ્રતના સ્વરૂપમાં સ્થાપનાર ઐશ્વર્ય-વીર્યનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં છે.

૨. આગ્નીધ્રના સ્વરૂપમાં સ્થાપન કરનાર શ્રીનું નિરૂપણ બીજા અધ્યાયમાં છે.

૩. નાભિના સ્વરૂપમાં સ્થાપનાર યશનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૪. પ્રજાના સ્વરૂપમાં સ્થાપનાર ધર્મરૂપ ઋષભાવતારનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૫. ઋષભના પુત્રોના સ્વરૂપમાં સ્થાપક જ્ઞાનનું નિરૂપણ પાંચમાં અધ્યાયમાં છે.

૬. યોગી વગેરે સર્વ લોકોના સ્વરૂપમાં સ્થાપનાર વૈરાગ્યનું નિરૂપણ છઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(૧/ખ)યોગવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણ(૭-૧૪)માં

૭. ભરતનું પ્રજાપાલનાદિ ધર્મયોગનું સાધન એવી ભક્તિનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૮. પ્રારબ્ધને લીધે યોગનો વિઘાત થાય તો અન્ય સાધનોથી સમ્પન્ન હોવા છતાં પણ મુમુક્ષુ એવા ભરતના મનનું ચંચલતાના પ્રવાહમાં પડેલાપણું અને હરિભક્તિનું જ્ઞાન આપવાપણું, એનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૯. મનની સ્થિરતા કરે અને ભગવત્પ્રાપ્તિને યોગ્ય એવા બ્રાહ્મણદેહમાં પણ, તેના પ્રતિબન્ધક અધ્યાપન-વૃષલહસ્તમરણ ઈત્યાદિથી હરિભક્તિ જ મોક્ષ આપનાર છે એવું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે.

૧૦. મર્યાદામાં કર્માદિક સર્વ રીતે બલિષ્ઠ છે એમ જાણાવવા જ્ઞાનવાન્ એવા ભરતને પણ જન્માન્તર થયો એમ જાણાવવા માટે રાજાના જન્મમાં થયેલ જ્ઞાનના બોધક ઉપદેશના નિરૂપણના પ્રસંગમાં ગુરુને વિશે શિષ્યના પ્રકારે રહ્યાણના નમનરૂપ પ્રશ્નનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૧. પૂર્વ જન્મમાં થયેલ જ્ઞાનબોધક ઉપદેશના નિરૂપણના પ્રસંગે યોગને અનુસરી વિજ્ઞાન અને મનનો નિગ્રહ, એવું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૧૨. પૂર્વ જન્મમાં થયેલ જ્ઞાનબોધક ઉપદેશના નિરૂપણના પ્રસંગે પ્રભુથી જુદાં પદાર્થોમાં અવસ્તુત્ત્વનું કથન કરીને ઉત્કૃષ્ટ વૈરાજનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૩. પૂર્વજન્મમાં થયેલ જ્ઞાનબોધક ઉપદેશના નિરૂપણના પ્રસંગે અધિકારીની પરીક્ષા કરે એવા પરોક્ષ કથનમાં પ્રભુથી અન્ય પદાર્થોના સુખ-દુઃખ દેવાપણાના કથન વડે વૈરાગ્યનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(૧/૧)જ્ઞાન વડે સ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રકરણમાં

૧૪. જ્ઞાનમાર્ગીય પરોક્ષ કથનથી બોધન થયેલો હોવાથી પરીક્ષિતને વિશે ભક્તિમાર્ગીય ઉત્કર્ષનું નિરૂપણ સ્વરૂપક પરોક્ષ કથાના વ્યાખ્યાનરૂપી જ્ઞાનનું નિરૂપણ, ભરતના બે પૂર્વજન્મના સાર્થત્વનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૫. યોગવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં ભરતવંશના ઉત્તમત્વનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(૫)દેશવડે સ્થિતિના પ્રકરણ(અ.૧૬-૨૦)માં

૧૬. ભૂમિના સ્થાનનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે ભૂમિનું પરિમાણ-માપ અને સ્વરૂપ નું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૭. ખાણડોને વિશે ગંગાજલનો સમ્બન્ધ થવાથી આગન્તુક ધર્મથી થયેલા ઉત્કર્ષનું નિરૂપણ અને હરિપૂજાથી ઈલાવૃત્તના ઉત્કર્ષનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૧૮. હરિપૂજા વડે ભદ્રાશ્વાદિ છ વર્ષો-ખાણડોના ઉત્કર્ષનું નિરૂપણ અઠારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૯. ગુણમાર્ગથી હરિપૂજામાં ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી અને બે વર્ષમાં-ખાણડોમાં હરિપૂજાથી પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી આદિકના જળવડે કર્મભૂમિત્વે સર્વને ઉપજીવ્ય હોવાથી દેવ અને દાનવ પણ સ્તુતિ કરતા હોવાથી ભરતખાણડનો પરમ ઉત્કર્ષ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં નિરૂપ્યો છે.

૨૦. પ્લક્ષાદિ દ્વીપ વગેરેના વિસ્તાર અને લક્ષણ નું નિરૂપણ વીશમા અધ્યાયમાં છે.

૨૧. આકાશની મર્યાદાનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે સૂર્યની મર્યાદાનું નિરૂપણ એકવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૨. આકાશની મર્યાદાનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૨.

૨૩. આકાશની મર્યાદાના નિરૂપણના પ્રસંગે શિશુમાર સંસ્થાનનું નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૨૪. પાતાળોની મર્યાદાનું નિરૂપણ ચોવીશમા અધ્યાયમાં છે.

૨૫. પૃથ્વીની નીચેની મર્યાદાના નિરૂપણના પ્રસંગે નીચે રહેનારાઓના સુખનું કારણ એવા શેષનું નિરૂપણ પચીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૬. અધોમર્યાદા નિરૂપણના પ્રસંગે નિષિદ્ધ કર્મના ફલરૂપે નરકની મર્યાદાનું નિરૂપણ છવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

ઈતિ સ્થાનનિરૂપણમાં પંચમ સ્કન્ધ સમાપ્ત

પષ્ઠસ્કન્ધ

(૧) નામપ્રકરણ(અ.૧-૩)માં

૧. સંકેતવાળા નામના ઉચ્ચારણના માહાત્મ્યથી અજ્ઞામિલનું યમદૂતાદિના મુખે વૃત્તાન્તશ્રવાણ પ્રથમાધ્યાયમાં છે.

૨. વિષ્ણુદૂતના મુખથી કીર્તનની પ્રશંસા અને તેના ફળનું નિરૂપણ બીજા અધ્યાયમાં છે.

૩. સર્વના નામસ્મરણના કારણ માટે અમે કહેલા સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં છે.

(૨) રૂપ(ધ્યાન)પ્રકરણ(અ.૪-૧૭)માં

૪. દક્ષ ઉપર તપ વડે ભૌતિક, કેવલ સાત્ત્વિક, કૃપાનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૫. જ્ઞાનવડે દક્ષપુત્રોપર તપથી મિશ્રિત એવા સાત્ત્વિક ભૌતિક પ્રસાદનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૬. દક્ષની કન્યાઓ ઉપર જગતની ધૃતિને માટે રજોગુણમિશ્રિત ભૌતિક પ્રસાદનું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૭. ઈન્દ્ર ઉપર પ્રસાદને માટે વિશ્વરૂપ પુરોહિત હતો ત્યારે, તેજ ભાવ, બૃહસ્પતિની સમાન જ્ઞાન અને તપસ્યા રૂપી આધ્યાત્મિક પ્રસાદનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૮. કવચનો ઉપદેશ કરવાથી વિશ્વરૂપ ઉપર વૈષ્ણવત્વરૂપી આધ્યાત્મિક પ્રસાદનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૯. કર્મ કરનાર એવા વિશ્વરૂપના અન્યથા યજ્ઞ કરવાથી દૈત્યભાવ થતો હોવાને લીધે, ઈન્દ્ર ઉપર પ્રસાદ-કૃપામાં પ્રતિબન્ધ આવતો હોવાથી, વધનું નિરૂપણ; ભક્ત એવો અને દેવોનો દ્રોહ કરી રહે એવા વૃત્રના દૈત્યભાવથી ઈન્દ્ર ઉપર પ્રસાદ કરવામાં પ્રતિબન્ધક-ત્વને લીધે વધત્વનું નિરૂપણ અને જ્ઞાની એવા દધીચિ, દૈત્ય ન હોવા છતાં તેનું જીવન ઈન્દ્ર ઉપર કૃપા કરવામાં પ્રતિબન્ધક છે, એવું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ઈન્દ્રના પ્રસાદમાં પ્રતિબન્ધક એવા કર્મી, જ્ઞાની અને ભક્તો નું વધ-વધ્યત્વનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૦. વૃત્ર ઉપર આધિદૈવિક પ્રસાદ-કૃપા-રૂપી જ્ઞાનનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં છે.

સેનાના પલાયનરૂપી વિષાદનું કારણ ઉપસ્થિત હોવા છતાં પણ અવિષાણત્વે બે શ્લોક વડે સૈનિકો પ્રત્યે ઉપદેશ કહ્યો તેથી જ્ઞાન અપ્રતિરુદ્ધ છે-અકુંઠિત છે એમ જણાવ્યું.

૧૧. વૃત્ર ઉપર આધિદૈવિક પ્રસાદરૂપી ભક્તિનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

નિજ પરાક્રમ દેખાડીને વિષાણુ એટલે કે ખિન્ન થયેલ ઈન્દ્ર વિશે પોતાના વધનો ઉપાય જણાવવાથી પ્રભુ વિના બીજામાં પ્રીતિ નથી એમ જણાવ્યું અને અતિદીનતાથી સ્તુતિ કરી; તેમાં માહાત્મ્યજ્ઞાન અને સ્નેહ નું લક્ષણ જણાવ્યું.

૧૨. વૃત્ર ઉપર આધિદૈવિક પ્રસાદરૂપી બલનું નિરૂપણ અને ઈન્દ્ર ઉપરના પ્રસાદનું જ્ઞાપન કરે એવા વૃત્રના વધનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં છે.

૧૩. વજ્ર પડી જવાથી લજ્જિત થયેલા ઈન્દ્રને જ્ઞાનનીતિનો ઉપદેશ કરી વજ્ર લેવડાવવું, તેની જોડે યુદ્ધ, હાથ કપાઈ ગયેલા હોવા છતાં વાહન સહિત ઈન્દ્રને ગળી જવું એવું બળનું લક્ષણ પણ એ જ બારમા અધ્યાયમાં છે.

૧૪. વૃત્રની હત્યા પણ આધિદૈવિકત્વે નિરૂપી હોવાથી તે હત્યા વડે કૃત ઈન્દ્રના ક્લેશનું નિરૂપણ, ઋતંભર ભગવદ્ધ્યાન વડે તે પાપની નિવૃત્તિનું નિરૂપણ, લક્ષ્મી વડે ઈન્દ્રરક્ષાથી ધ્યાનમાં પ્રતિબંધના અભાવનું નિરૂપણ અને અશ્વમેધ વડે મહેન્દ્રપણાનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૫. ઈન્દ્ર વિશે પ્રદાનને માટે ભક્તિમાર્ગીય ભક્તોને ઉપયોગી એવા અન્ય મતથી સિદ્ધ થયેલા વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૬. ભક્તિમાર્ગીય ભક્તોને ઉપયોગી મતાન્તર સિદ્ધ જ્ઞાનનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં છે.

૧૭. ભક્તિપ્રસાદ નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૮. મુખ્ય ભક્તિના દોષયુક્તત્વના અભાવને માટે દોષ શાપથી થયેલ છે અને આગન્તુક છે એમ જણાવવા ભક્તિમાર્ગીય ભક્તમાં અસંભવિત અને મતાન્તરથી સિદ્ધ એવા શાપનું નિરૂપણ સતરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(૩) ક્રિયાપ્રકરણ(અ.૧૮-૧૯)માં

૧૮. બાહ્યપૂજા વડે બાહ્ય આસુરાપણાની નિવૃત્તિનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૧૯. આન્તર પૂજા વડે આન્તર આસુરાપણાની નિવૃત્તિનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૯.

ઈતિ પુષ્ટિ નિરૂપણમાં ષષ્ઠ સ્કન્ધ સમાપ્ત

સપ્તમસ્કન્ધ

(૪) અસદ્વાસના પ્રકરણ(અ.૧-૫)માં

૧. અસદ્વાસનાના કાર્યરૂપે સનકાદિકના અપમાનરૂપી ઉદ્ભવપણાનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨. તેના કાર્યરૂપે સર્વલોકની પીડાનું નિરૂપણ બીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૩. તેના કાર્યરૂપે તપોરૂપ નિજપીડાનું નિરૂપણ તૃતીયાધ્યાયમાં કર્યું છે.

૪. અત્યન્ત ભોગની સમ્પત્તિ હોવા છતાં અતૃપ્તિરૂપી અનિવૃત્તિ (ભોગથી નિવૃત્ત ન થવું તે)નું નિરૂપણ ચતુર્થાધ્યાયમાં આવે છે.

૫. તેના કાર્યભૂત ભગવત્પીડાનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં છે.

(ખ) સદ્વાસના પ્રકરણ(અ.૬-૧૦)માં

૬. તેના કાર્યરૂપી સર્વને મુક્ત કરનાર એવા જ્ઞાનના કારણરૂપે દયાનું નિરૂપણ છદ્દા અધ્યાયમાં છે.

૭. મોચક ક્રિયાનો હેતુ એવા સાનુભાવનું અને મલત્કૃપાનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં છે.

૮. અતિદુઃખના કારણનો નાશ કરનાર પ્રભુના પ્રાદુર્ભાવની ક્રિયાનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૯. જીવને સર્વથા પ્રભુની સન્મુખતા મળે તેનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે.

૧૦. કૃપા અને ક્ષણ સહિત શરીર, વાણી અને મન ના ભાવનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં છે.

(ગ) મિશ્રવાસના પ્રકરણ(અ.૧૦-૧૫)માં

૧૧. મિશ્રવાસનાવાળા જીવની અસદ્વાસનાની નિવૃત્તિ કરાવે તેવા કર્મના પ્રકરણમાં, સાધારણ સર્વ ધર્મનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૨. બ્રહ્મચારી અને વાનપ્રસ્થ ના ધર્મનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૧૩. સંન્યાસીના ધર્મનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૧૪. ગૃહસ્થધર્મનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે દેશકાલાદિનો નિર્ણય કરીને બાહ્યદોષનું નિવર્તન કરે તેવા ધર્મનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૧૫. ગૃહસ્થધર્મના નિરૂપણના પ્રસંગે અન્તઃકરણના દોષનો નાશ કરે તેવા નિર્ણય (નક્કી કરેલા) સાધનનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

ઊતિ નિરૂપણમાં સપ્તમ સ્કન્ધ સમાપ્ત

અષ્ટમસ્કન્ધ

(ક) આપત્તિમાં પ્રભુનું સ્મરણ કરવાના પ્રકરણ(અ.૧-૪)માં

૧. મનુએ કરેલા ઉપનિષદ્ધના અર્થના અનુસંધાનરૂપ પ્રભુના સ્મરણથી જ ભગવત્કૃત પ્રતિબન્ધના નિવારણથી તપરૂપી ધર્મની સિદ્ધિનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨. ગજેન્દ્રના પૂર્વજન્મના ધર્મનો હેતુ એવા હરિસ્મૃતિના સાધનમાં થનાર ક્લેશનું કારણ એવી સકામ અર્થની સિદ્ધિનું નિરૂપણ બીજા અધ્યાયમાં થાય છે.

૩. ગજેન્દ્રે પૂર્વજન્મમાં શીખેલા સ્તોત્ર વડે પ્રભુને શરણે ગયેલાના રક્ષણથી ફલ આપનાર મુખ્ય કામની સિદ્ધિનું નિરૂપણ તૃતીયા-ધ્યાયમાં છે.

૪. સ્મરણ અને શરણ રૂપી ભક્તિ વડે સંતુષ્ટ એવા પ્રભુએ ગજેન્દ્રને મોક્ષની સિદ્ધિ કરાવી તેનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(ખ) સમ્પત્તિમાં સર્વદાન પ્રકરણ(અ.૫-૧૪)માં

૫. દાનના હેતુનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે હેતુત્વે સાધન એવા પ્રભુનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૬. હેતુત્વે સાધનવર્ગ એવા દેવ અને અસુર નું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૭. હેતુત્વે પ્રતિબંધનું નિવારણ કરે એવા શિવનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં છે.

૮. દાનના રૂપનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે સર્વરત્નાત્મક દેય-(આપવાને યોગ્ય)ની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં છે.

૯. પ્રભુએ દાનને માટે અપાત્ર-અયોગ્ય એવા દૈત્યોની વંચના કરીને પાત્ર-યોગ્ય એવા દેવોને અમૃતનું દાન કર્યું એ કર્મનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૧૦. મોક્ષનું આધ્યાત્મિક રૂપ એવા ચેતન અમૃતની દેવોને ઉપકારક જીર્ણિતા-જીરવવાપણુંનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

પ્રભુના ઉપકારનું વિસ્મરણ થવાને લીધે, નિજ અલંકારથી યુદ્ધની પ્રવૃત્તિ થતાં, અમૃત એ ચેતન હોવાથી દેવોને વિશે કૃતઘ્નતાની શંકા થવાથી અજીર્ણિત્વે-જીરવી ન શકવાને લીધે દેવોનો પરાજય થતાં અલંકારની નિવૃત્તિ થઈ. પ્રભુના ઉપકારનું સ્મરણ થવાને લીધે (પ્રાપ્ત થયેલા) દૈત્ય વડે ભગવદ્ધ્યાનમાં પ્રાદુર્ભાવ પામીને પ્રભુએ દૈત્યને માર્યો તેથી અમૃતની પણ કૃતઘ્નતાની શંકા નિવૃત્ત થઈ અને જીર્ણિત્વ-જીરવવાપણું પ્રાપ્ત થતાં જ દેવોનો જય થયો. (જીર્ણિત્વ જ દેવોના જયનો હેતુ છે)

૧૧. દાનના ફલનું નિરૂપણ કરવાને પ્રસંગે અમૃત પીવડાવનાર દેવે સાધેલા દૈત્યના નાશથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિરૂપી ફલનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૧૨. પોતાના આશ્રિત એવા (શરણે આવેલા એવા) દૈત્યોને અન્ય ઉપાયનો ઉપદેશ કરીને, દેવોને ફરીથી ઉપદ્રવ ન કરવા માટે અમૃતનું દાન કરનાર એવા પ્રભુએ કરેલા મહાદેવજીના મોહરૂપી ફલનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં છે.

૧૩. સાતમા અને આઠમા મન્વન્તરના નિરૂપણથી જેમણે અમૃતપાન કર્યું છે એવા દેવોનો સર્વ મન્વન્તરોમાં આવેશ હોવાથી અમૃતે કરેલા અક્ષય્યત્વરૂપી-કદી જેનો ક્ષય એટલે નાશ ન થાય એવા-ફલનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૪. મનુ અને મનુના પુત્રોથી થયેલા ભીષણ કર્મનું નિરૂપણ કરી પાંચ મન્વન્તરો પ્રભુને આધીન છે એવા કથનથી પ્રભુથી જ સર્વ દાનાદિ ધર્મની સિદ્ધિનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં આવ્યું છે.

(ગ) સ્વોક્ત નિર્વાહ પ્રકરણ(અ.૧૫-૨૩)માં

૧૫. સત્ય વાક્યના નિરૂપણના પ્રસંગે બ્રાહ્મણ ઉપરની કૃપાના કારણથી દાતા એવા બલિનું પુનઃ સ્વર્ગના જયરૂપી દાનના સામર્થ્યનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૧૬. પ્રભુની યાચનાના પ્રસંગમાં, અદિતિનું પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાને માટેના પયોવ્રતરૂપી કર્મપ્રસાદનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૭. વ્રતથી સંતુષ્ટ એવા પ્રભુની અદિતિને વિશે થયેલી કૃપાનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં છે.

૧૮. ઉપર જણાવેલા બન્ને પ્રસંગોમાં અને દાનના નિરૂપણના પ્રસંગમાં પ્રસન્ન થયેલા પ્રભુનું અદિતિને વિશે પ્રકટ થઈને છળથી વામનરૂપ ગ્રહણ કરીને બલિના યજ્ઞમાં ગમન કરવું તેનું નિરૂપણ અને બલિનું વામન ભગવાનને વિશે ભગવાનપણાનું અજ્ઞાન તેનું નિરૂપણ અઠારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૯. પ્રભુની, દાતાની પ્રશંસા કરીને, યાચનાનું નિરૂપણ અને ભૃગુના વાક્યો વડે બલિનું વામનને વિશે ભગવત્ત્વનું જ્ઞાન, એ બન્નેનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં છે.

૨૦. ભૃગુએ દૈત્યોના શત્રુરૂપે સર્વસ્વનું હરણ કરનાર એવા પ્રભુત્વનું જ્ઞાપન કર્યું છતાં ધીરજ રાખીને ગુરુનું વાક્ય ઓળંગી અને તેનો શાપ પણ સ્વીકારી પોતાના વિચારથી સત્યવાક્યના નિર્વાહ માટે વિશ્વરૂપ શરીરે પ્રભુ અંગીકાર કરે ત્યાં સુધી બલિએ કરેલા દાનનું નિરૂપણ વીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૨૧. દાનના ફલનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે અન્યથા (પ્રતિજ્ઞાથી વિપરીત) કરવાથી બલિને બન્ધન પ્રાપ્ત થયું તેનું નિરૂપણ એક-વીશમા અધ્યાયમાં છે.

૨૨. પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થતાં આત્મા વગેરે સર્વ પદાર્થોનું ભગવદીયત્વ હોવાથી, તે સર્વ પ્રભુને જ સમર્પણ કરવાનું ઉચિત હોવાથી અને તેમ ન કરી આત્માદિક સર્વ વસ્તુને વિશે અહંતા-મમતાને સ્થાપી અહંકારથી સત્ય વાક્યના નિર્વાહાર્થ, ભગવત્ત્વનું જ્ઞાન થયેલું હોવા છતાં પણ પ્રભુને આપેલું દાન ન આપ્યું. ભગવાને બલિના સૈનિકોએ આપેલા ઉપદ્રવરૂપી લૌકિક અપરાધને જ નિમિત્ત બનાવીને બલિ ઉપર દૈન્ય વડે ભગવદીયત્વ સંપાદનને માટે અહંકારાદિકની નિવૃત્તિ કરે તેનું દંડાત્મક અનુગ્રહરૂપી બંધન કર્યું. દાનાદિક લૌકિક ધર્મો વડે સ્વર્ગપ્રાપ્તિરૂપ ફલ પણ બંધનરૂપે જ છે એમ જણાવવાને માટે પણ દાનના ફલરૂપે બંધન જ કર્યું એ જ ફલ છે.

૨૨. યથાર્થ રીતે કરવાથી બલિની મુક્તિથી પણ વધારે દુર્લભ એવા વરની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં છે.

પ્રભુ ઉપર દ્રેષ ન કરીને અને દંડને અનુગ્રહ માનીને દીનતાથી આત્મસમર્પણ અને શરણાગતિ અને યથાર્થ કરણ, સંસારમાંથી પણ મુક્તિ, આધિવ્યાધિથી રહિતપણું, ઉપદ્રવનો અભાવ, સુખ, ઈંદ્રે કરેલા પરાભવનો અભાવ, આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા દૈત્યોનો ચક્ર વડે નાશ, પ્રભુએ કરેલી રક્ષા, સદા પ્રભુનું દર્શન અને આસુરભાવનો નાશ એ અત્યન્ત દુર્લભ વર છે.

૨૩. સાવણી મન્વન્તરમાં પોતાને ઈચ્છિત એવા સ્વર્ગની સિદ્ધિ માટે બલિનું સુતલમાં સ્થાપનનું નિરૂપણ અને યજ્ઞરૂપી પૂર્વે કરેલા પુરુષાર્થની સંસિદ્ધિનું નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં છે.

(ઘ) ધર્મનું કથન કરનાર પ્રકરણમાં

૨૪. ત્રણ પ્રકારના ધર્મનું કથન કરનાર મત્સ્યાવતારનું નિરૂપણ ચોવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

ઈતિ સદ્ધર્મ નિરૂપણમાં અષ્ટમ સ્કન્ધ સમાપ્ત

નવમસ્કન્ધ

(૧) સૂર્ય સોમ વંશ પ્રકરણમાં

૧. આદ્યકક્ષાના નિરૂપણના પ્રસંગે સુદ્યુમ્નને વિશે બ્રહ્માજી, વિષ્ણુ અને મહાદેવજી એ કરેલું સ્ત્રીપણું અને પુરુષપણું એ બન્નેનું નિરૂપણ કરવાથી દેવના પ્રસાદથી યુક્ત એવા ભક્તનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં છે.

(૨) સૂર્ય વંશ પ્રકરણમાં

(ક) આદ્યકક્ષાના નિરૂપણના પ્રસંગે

૨. પૃથ્વ્યાદિક સાત મનુપુત્રોના ચરિત્ર અને વંશ ના નિરૂપણ નિમિત્તે ‘ભગ’ શબ્દથી વાચ્ય એવા ભગવાનના ધર્મો અને ધર્મીના નિરૂપણથી લંબુષા દેવીના ભજનના નિરૂપણથી પણ દેવરૂપ ભક્તનું નિરૂપણ દ્વિતીયાધ્યાયમાં કર્યું છે.

૩. શર્પાતિનું અંગિરસના સત્રમાં બીજા દિવસના કર્મના પ્રવર્તકત્વે સ્વતઃ યજ્ઞપ્રવર્તક હોવાથી યજ્ઞપ્રવર્તક એવા ચ્યવનાદિકો કે જે ઈન્દ્રની ભુજાનું સ્તંભન કરીને, અશ્વિનીકુમારોના લુપ્ત થયેલ ભાગનું પ્રવર્તન કરવા સમર્થ એવા ઋષિઓના— સુકન્યાના દાન વડે —સર્વ કામનું પૂરણ કરનાર હોવાથી, બ્રહ્માના વાક્યથી, તેના વંશની કન્યાનું બલદેવજીને દાનથી, દેવપોષક ભક્તનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ખ. મધ્યમ કક્ષાના નિરૂપણના પ્રસંગે

૪. નાભાગને વિશે મન્ત્રદ્રષ્ટાપણું અને સત્યપરતા હોવાથી, મહાદેવજીને સંતુષ્ટ કરેલા હોવાથી મહાદેવજીની સમાન ભક્તનું નિરૂપણ.

અમ્બરીષમાં સર્વાત્મભાવ હોવાથી, સર્વ ઈન્દ્રિયો વડે ભગવદ્ભજનથી, પ્રભુ વિના અન્યમાં રાગ ન હોવાથી, તેની ભક્તિ સાનુરાગ-વાળી છે એમ જણાવવા માટે, કાપિક બ્રહ્મશાપનો સ્પર્શ ન થવાને લીધે ભગવાન ભક્તને વશ છે અને એવા ભક્તને વિશે કરેલા અપરાધથી ભગવાને જાતે પણ રક્ષણ ન કર્યું, તેથી ભગવાનની સમાન ભક્તનું નિરૂપણ.

સર્વત્ર ભક્તોને વિશે મધ્યમોની બન્ધ-મોક્ષની વ્યવસ્થાને જણાવવા માટે મધ્યમ એવા અમ્બરીષમાં બન્ધરૂપ ગૃહસ્થિતિનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૫. દુર્વાસા ઋષિ અમ્બરીષ રાજાને પગે પડ્યા ત્યારે અમ્બરીષ રાજા લજ્જિત થયા તેથી તેમણે પોતે જ દુર્વાસાને પગે પડી તેમને પ્રસન્ન કર્યાથી બ્રહ્મણ્યતાના નિરૂપણને લીધે અને ચક્રની સ્તુતિથી ગર્વના અભાવના નિરૂપણને લીધે, ભક્તિમાં ભગવાન શોધવા ન પડે તેવા છે અને ભક્ત મૃગ્ય (જેને શોધવાની જરૂર પડે તેવો) છે, તેથી બ્રહ્મભાવ કરતાં ભક્તિની શ્રેષ્ઠતાનું નિરૂપણ અને બન્ધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા જણાવવા અમ્બરીષ રાજાના ગૃહત્યાગરૂપી મોક્ષનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૬. શશાદના પિતા ઈક્ષ્વાકુ રાજા, ગુરુના વાક્યથી કર્મમાં પુત્રનો અપરાધ જણાતાં, તેનો ત્યાગ કરીને પોતે સંસારથી નિરપેક્ષ છે એમ કથન કરેલું હોવાથી;

યજ્ઞ કરાવનારની સાથેના સંવાદથી તેની ભક્તિનું શ્રેષ્ઠત્વ કથન કરેલું હોવાથી;

શશાદનો પુત્ર, ઈન્દ્ર ઉપર આરૂઢ અને દેવોનું કાર્ય કરનાર, પ્રભુના તેજથી વ્યાપિત્વે હરિને નિવેદન હોવાનું કથન હોવાથી;

તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ કુવલયાશ્વ, અત્યન્ત દુઃસહ એવા પુત્રમરણને પણ સ્વીકારી ઋષિના કાર્યને કરનાર તરીકે બ્રાહ્મણપર-ત્વનું કથન હોવાથી;

યુવનાશ્વની સ્ત્રીઓ વંધ્યા હોવા છતાં પણ પુંસવન જલના પાનથી તેને સ્વતઃનેજ પુત્રલાભ વડે ઋષિપ્રસાદના કથનને લીધે;

પોતાના (યુવનાશ્વના) અને પુત્રના જીવન વડે દેવપ્રસાદના કથનથી અને

ઐહિક અને આયુષ્મિક ઉત્કર્ષવાળા સૌભરિ ઋષિને વિશે; જેને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત છે, એવા માન્દ્યાતાના કથનથી

શશાદને વિશે સર્વ ગુણનું જ્ઞાપન હોવાને લીધે, તે બ્રહ્મસમાન ભક્ત છે —એમ નિરૂપણ છટ્ઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(ગ) ઉત્તમ કક્ષાના નિરૂપણના પ્રસંગે

૭. ભક્તિ વડે જ, પૂર્વજન્મના દોષને લીધે થયેલા ચાણુડાલત્વની નિવૃત્તિ માટે અને ભક્તિ જ સર્વ દોષની નિવૃત્તિ કરે છે એમ જણાવવા માટે તેમજ હરિશ્ચન્દ્ર દ્વારા દોષની નિવૃત્તિ કરાવી તેથી અન્યનો ઉદ્ધાર પણ ભક્ત કરી શકે છે અને ભક્તિ જ અન્યના ઉદ્ધારત્વે પ્રશસ્ત છે.

લોકાપવાદની શાંતિને માટે અને ઋણત્રયની નિવૃત્તિને માટે વરુણની પ્રાર્થનાથી પ્રાપ્ત થયેલા પુત્રનું મરણ જાણવા છતાં, પ્રભુએ પુત્ર રક્ષા કરીને કૃપાનું ઘોતન કરેલું હોવાથી, ધર્મની પરીક્ષા કરે તેવી ચાણુડાલની દશામાં સ્વામીના કાર્યને માટે અતિ સાહસ કરનાર હોવાથી, ધૈર્યનું અવલંબન કરી વિશ્વામિત્રને પ્રસન્ન કરેલા હોવાથી, ધૈર્યથી યુક્ત એવા લોકોદ્ધારમાં પ્રયત્ન કરનાર ભક્તનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૮. સગરે મર્યાદાનો વિરોધ કરનાર તાલજંઘાદિનો નાશ કર્યો તેથી તેના પુત્રોએ સાગર કર્યો અને મર્યાદાનું રક્ષણ કર્યું હોવાથી અને જ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ મહત્વ દેખાડેલું હોવાથી, સ્થિર કાર્ય કરનાર લોકોદ્ધારમાં પ્રયત્નવાળા ભક્તનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૯. ભગીરથે સર્વ લોકનો ઉદ્ધાર કરે તેવી ગંગાને પૃથ્વી ઉપર બોલાવી તેનું નિરૂપણ હોવાથી;

તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સૌદાસમાં સ્ત્રીત્વનું પ્રાધાન્ય હોવાથી ભક્તિ જ મુખ્ય છે એમ કથન કરેલું હોવાથી;

બ્રહ્મબીજથી વંશની કથા વડે જ્ઞાનયુક્તત્વનું કથન હોવાથી (એટલે ભક્તિ અને જ્ઞાન એ બંને તેમાં છે એમ કહેલું હોવાથી);

ખટ્વંગમાં તે બંને (ભક્તિ અને જ્ઞાન) ફલિત થયેલા હોવાથી; ક્ષણમાત્રમાં કૃષ્ણના સ્મરણથી અનપાયિની મુક્તિનું કથન હોવાથી;

ભક્તિમાર્ગના પરમ કાષ્ઠાપન્ન-સર્વશ્રેષ્ઠ લોકોદ્ધારમાં પ્રયત્નવાળા ભક્તનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે.

(ઘ) ઈશ કથાના પ્રસંગે

૧૦. માહાત્મ્યનું જ્ઞાપન કરે તેવા વીર્યના પ્રકાશક ચરિત્રનું નિરૂપણ કરી ઈશની ક્રિયાશક્તિનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૧૧. ઈશ એવા શ્રીરામે સર્વવેદ યજ્ઞમાં સર્વસ્વ જ્ઞાનનું દાન કર્યું તેથી વૈદિક બ્રાહ્મણોમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી હોવાથી;

નિરપરાધી સીતાજીને કાઢી મૂકાય તેવી લોકવાયકા શ્રવણ કરીને તેવા લૌકિક ધર્મના અંગીકાર વડે લૌકિકોમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી હોવાથી;

વાંદરાઓના સખ્ય વડે સ્વામીધર્મના સુકૃતજ્ઞત્વનું જ્ઞાપન કરી તિર્યક્ યોનીના પ્રાણીઓમાં પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી હોવાથી;

કોશલના ઉદ્ધારથી અલૌકિક માહાત્મ્યનું બોધન હોવાથી;

ભાઈઓના સૌખ્યથી અને સર્વ લોકના સન્માનથી લૌકિક માહાત્મ્યનું બોધન કરવાથી;

—ભક્તિનિષ્ઠાનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

(ડ)

૧૩. જ્ઞાનમિશ્ર ભક્તિ મુખ્ય છે એમ બોધન કરતાં નિમિ રાજાને થયેલા ગુરુના શાપથી જ્ઞાનની મુખ્યતા દેખાડેલી હોવાથી; ગુરુને નિમિના શાપથી નિમિનું ભક્તિમાં મુખ્યત્વ દેખાવાથી; દેવપ્રસાદના કથનથી અને આગળ પણ તેવા વંશના કથનથી; જ્ઞાનનિષ્ઠ ભક્તિનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(૩)સોમવંશ પ્રકરણમાં

૧૪. ક*આદ્યકક્ષાના નિરૂપણના પ્રસંગે ૧*અત્રીના નેત્રથી પ્રકટ થયેલ એવો ચંદ્ર એ જ્ઞાનનો અંશ હોવાથી અને યજ્ઞરૂપ હોવાથી જન્મ અને કર્મ વડે શુદ્ધ હતો. ૨*ચંદ્રનો પુત્ર લોકદષ્ટિથી વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવા છતાં ૩*સર્વ દેવોની સમ્મતિથી,

ગુરુની સ્પૃહાથી— અ*વિષ્ણુરૂપત્વ, બુદ્ધિસમ્પન્નત્વ, નિર્વ્યલીકત્વ નિર્દોષત્વ; રૂપી આ*અનુભાવનું જ્ઞાપન કર્યું છે. ઈ*ચંદ્રવંશને સરસ(રસસહિત) કરવા માટે તારાને વિશે લક્ષ્મીજીનો અને ચંદ્રને વિશે ભગવાનનો આવેશ જણાવ્યો છે. ૪*ઐલમાં લોકદષ્ટિએ સ્ત્રૈણપણું હોવા છતાં પણ નારાયણથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉર્વશીને વિશે— જો કે તે ઉર્વશી મૈત્રાવરુણના શાપથી ભોગરહિત હતી છતાં, ઉર્વશી ભક્તિરૂપ છે તેથી —ઐલ આસક્ત બન્યો તેથી; અને ભક્તિના સામર્થ્યથી વેદના ઉદ્ગમનો હેતુ બ્રહ્માવેશનો અનુભાવ જણાવેલો હોવાથી; સાનુભાવ પુષ્ટિભક્તનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં કરેલું છે.

(ખ) ઈશકથાના પ્રસંગમાં

૧૫. હવિના નાશને નિમિત્તે દોષવાળા એવા ત્રિગુણના નાશનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૧૬. મંત્રના નાશને નિમિત્તે દોષવાળા એવા ત્રિગુણના હનનનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(ગ) આઘકક્ષાના નિરૂપણના પ્રસંગે

૧૭. અવૈદિક એવા ત્રિગુણોનો રામે નાશ કર્યા પછી બાકી રહેલા વૈદિક-નિર્ગુણ હોવાથી અને ધન્વન્તરીના જન્મથી શુદ્ધત્વનો બોધ કરાવેલો હોવાને લીધે,

અલર્ક ભોગ્યુક્ત હોવા છતાં પણ મોક્ષમાં પ્રયોજક હોવાથી,

રજિ, દૈત્યોથી પરાભૂત ન હોવાથી અને દેવકાર્યનો સાધનાર હોવાથી,

રજિના પુત્રોનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ તેઓ વેદબાહ્ય હોવાથી ઈન્દ્રે નાશ કર્યો તેથી, ભોગ્યુક્ત વૈદિક ભક્તનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(ઘ) મધ્યમકક્ષાના નિરૂપણને પ્રસંગે

૧૮. પુષ્ટિભક્ત ઈન્દ્ર પર સ્થિત થતાં, સર્વ વસ્તુઓને વિશે, શુદ્ધ અન્તઃકરણ, પિતાની આજ્ઞામાં પરાયાણ એવા ભક્તનું સર્વત્ર ભક્તોમાં મધ્યમોના બન્ધમોક્ષની વ્યવસ્થાનું બોધન કરાવવા માટે મધ્યમ એવા યયાતિની બન્ધરૂપ ગૃહસ્થિતિનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૯. મધ્યમોમાં પણ મધ્યમ એવો જે યયાતિ તેને વૈરાગ્ય થતાં, કરેલા ગૃહત્યાગનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

(ઙ) ઉત્તમ કક્ષાના નિરૂપણ પ્રસંગમાં

૨૦. દુષ્ટ્યંતના પુત્ર ભરતની કથાથી અતિ સામર્થ્યવાળા ભક્તનું નિરૂપણ વીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૧. રન્તિદેવાદિની કથાથી અતિ ધૈર્યવાળા ભક્તનું નિરૂપણ એકવીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૨૨. સામર્થ્ય અને ધૈર્ય એ બન્નેથી યુક્ત એવા ભક્તનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૩. યદુવંશની કથાથી પરમકાષ્ઠાપન્ન (સર્વ શ્રેષ્ઠ) ભક્તિવાળા ભક્તનું નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૪. ભક્તિના ફળરૂપે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તેનું નિરૂપણ ચોવીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ઈતિ ઈશકથા નિરૂપણમાં નવમ સ્કન્ધ સમાપ્ત

દશમસ્કન્ધ

(૧) જન્મ પ્રકરણમાં

૧. પૃથ્વી ઈત્યાદિક ભક્તોને કાલાદિકથી ત્રણ પ્રકારના દુઃખનું કથન હોવાથી ચાર પ્રકારનું હેતુ નિરૂપણ. દેવકીજી આદિના મૃત્યુનું નિવારણ કરવાને માટે સામર્થ્યવાળા એવા વાસુદેવના વસુદેવજીના હૃદયમાં પ્રાકટ્યનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨. બલદેવજી અને માયા ના રૂપોનું, કે જે વિહારની સામગ્રીરૂપે થયા હતા, તેમનું કથન હોવાથી ચાર પ્રકારે પ્રભુના ઉદયમનું નિરૂપણ. ગર્ભના સંકર્ષણથી દૈત્યોનો નાશ કરનાર એવા સંકર્ષણના પ્રાકટ્યનું નિરૂપણ દ્વિતીયાધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૩. લૌકિક કાલમાં મૂલ કાલના પ્રાદુર્ભાવથી, વસુદેવજીની સ્તુતિથી, દેવકીજીની સ્તુતિથી, પ્રભુના વચનથી પણ, નિઃસ્વરૂપનો બોધ કરાવેલો હોવાથી, આગળ લૌકિક બાલભાવને પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી ચાર પ્રકારે રૂપાંતરના સ્વીકારનું નિરૂપણ, તેજ વંશના સમ્બન્ધિ હોવાથી, પ્રદ્યુમ્નના પ્રાકટ્યનું નિરૂપણ પણ ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૪. દેવકીજીએ, ઉપગૂહન(છુપાવવું) ૧*રુદ્રન અને યાચન વડે અનન્ય કન્યાત્વના (પ્રભુથી અન્ય નહિ એવી કન્યાના) ગોપનથી, ૨*માયાએ સ્પષ્ટપણે કહેલું ન હોવાથી, ૩*કંસનો ભય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ વસુદેવજીએ મથુરામાં રહી કંસની વંચના કરેલી હોવાથી, ૪*કંસના કર્મ વડે જ કંસના વધનો હેતુ બને તે માટે બ્રહ્મહિંસામાં લિત છે એમ જણાવીને પ્રભુએ પણ કંસની વંચના કર્યાથી, (એમ) ચાર પ્રકારે કાપટ્યનું નિરૂપણ. અને સર્વને મુક્ત કરનાર એવા અનિરુદ્ધના પ્રાકટ્યનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

અહીં જન્મપ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે

(૨)તામસ પ્રકરણ

(ક)પ્રમાણ પ્રકરણ

પ. પિતાના ઘરમાંથી અન્યત્ર પધારેલા શ્રીકૃષ્ણનો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો એમ કથન કરેલું હોવાથી, ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ. વસુદેવજીના પ્રમાણ વડે પ્રમિત (વસુદેવજીના કહેવાથી સપ્રમાણ સિદ્ધ થયેલ) નન્દપુત્ર બાળરૂપ શ્રીકૃષ્ણને વિશે ઉત્સવની સાથે જ (ઉત્વને લીધે જ) સ્વમાર્ગમાં ઘણા બાધકો છે એવા નિર્ણયથી; પ્રભુ અતિમાનુષ (મનુષ્ય ન કરી શકે તેમ) લીલા કરનાર હોવાથી; સકલ દુઃખના નિવારણરૂપી માહાત્મ્ય દ્વારા તામસ (મૂઢ-અજ્ઞ-લોકવેદાદિને ન જાણનાર કે ન ગણકારનાર) એવા નન્દાદિકના સ્નેહનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૬. પૂતનાના વધરૂપી વીર્યનું નિરૂપણ. નન્દના પ્રમાણથી પ્રમિત (શ્રીનન્દરાયજીના કથનથી જ્ઞાત એવા) નન્દપુત્ર-બાલરૂપ-શ્રીકૃષ્ણને વિશે. ભયની સાથે પ્રભુથી જ ઘણા બાધકોના નિવારણથી અતિમાનુષ (મનુષ્ય ન કરી શકે તેમ) લીલા કરનાર હોવાથી સકલ દુઃખનું નિવારણ કરે એવા માહાત્મ્ય દ્વારા, તામસ એવા નન્દાદિકના સ્નેહનું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૭. શકટ-તૃણાવર્તના નાશથી શ્રીયશોદાજીએ પુત્રભાવે લાલન કર્યું તેથી અને યશોદાજીને મોહ પમાડ્યો તેથી; આધારનો ઉત્કર્ષ સ્થાપન કરનાર એવા સર્વજનના અત્વાદક ગુણવાળા હોવાને લીધે યશનું નિરૂપણ. બાળકો અને સ્ત્રીઓના પ્રમાણથી પ્રમિત (કહેવાથી) નન્દપુત્ર બાળરૂપ શ્રીકૃષ્ણને વિશે, કૌતુક સંલિત સકળ જનના અર્થને સાથે એવા નિર્ણયથી, અતિમાનુષ લીલા કરનાર હોવાને લીધે સકલ દુઃખના નિવારણરૂપી માહાત્મ્ય દ્વારા, તામસ નન્દાદિકના સ્નેહનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૮. નામકરણ લીલાથી, સર્વની આપત્તિનું નિવારણ કરનાર હોવાથી શ્રીનું નિરૂપણ.

ગર્ગના પ્રમાણથી પ્રતિમ (ગર્ગના વાક્યથી જ્ઞાત) નન્દપુત્ર બાલરૂપ શ્રીકૃષ્ણને વિશે ગર્ગના વાક્યથી મુગ્ધભાવ સાથે ભક્તિનું દાન કરવાપાણાના નિર્ણયથી અતિમાનુષ લીલા કર્તૃત્વે સકલ દુઃખ નિવારણ માહાત્મ્ય દ્વારા તામસ નન્દાદિકના સ્નેહનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૯. દોરડી નાની થવાથી અને પ્રભુ વ્યાપક છે એમ કથન કરેલું હોવાથી બ્રહ્મત્વનો બોધ કરાવે એવા જ્ઞાનનું નિરૂપણ. યશોદાજીના પ્રમાણથી પ્રતિમ, નન્દપુત્ર-બાલરૂપ-શ્રીકૃષ્ણને વિશે અતિ આશ્ચર્ય સાથે; ભક્તવશ્યત્વના નિર્ણયથી અતિમાનુષલીલા કરનાર હોવાના નિર્ણયથી સકલ દુઃખ નિવારણ માહાત્મ્યદ્વારા તામસ નન્દાદિકના સ્નેહનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે.

૧૦. યમલાજુનને મુક્તિનું દાન કરી લીલામાં સ્થાપેલા ન હોવાને લીધે ભક્ત વિના અન્યમાં અનાસક્તિરૂપ વૈરાગ્યનું નિરૂપણ. નલકુબર-મણિગ્રીવના પ્રમાણથી પ્રતિમ એવા નન્દપુત્ર-બાલરૂપ-શ્રીકૃષ્ણને વિશે યમલાજુનના ભંગ સાથે સર્વોદ્ધાર પ્રયત્નત્વ-સર્વદોષના નિવારકત્વના નિર્ણયથી, અતિમાનુષ લીલા કરનાર હોવાથી સકલ દુઃખ નિવારણ માહાત્મ્ય દ્વારા તામસ એવા નન્દાદિકના સ્નેહનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં કરે છે.

૧૧. મોચનાદિ લીલા વડે ષડ્ગુણયુક્તત્વના બોધનથી ધર્મીનું નિરૂપણ. ઉપનન્દના પ્રમાણથી પ્રતિમ એવા નન્દપુત્ર બાલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ વિશે બકના ઘાતકત્વ સહવર્તમાન, પરમાનન્દને અર્પનારપાણાના નિર્ણયથી, અતિમાનુષ લીલાકર્તૃત્વે સકલ દુઃખ નિવારણ માહાત્મ્યદ્વારા તામસ જે નન્દાદિક તેમના સ્નેહનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં છે.

તામસ-પ્રમાણ-પ્રકરણમાં 'પ્રેમ' નિરૂપણ સમાપ્ત

(ખ)પ્રમેય પ્રકરણ

૧૨. સૌન્દર્યના અનુભવથી સ્ત્રીઓને વિશે આસક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર એવું નિજસ્વરૂપ; ચાર પુરુષાર્થ અને દશવિધ રસ મળી ચૌદ ગુણવાળું કહ્યું હોવાથી; વચનદ્વારા બલભદ્રનેવિશે નિજધર્મનું સ્થાપન કરેલું હોવાથી; લોકમાં પ્રસિદ્ધિ માટે બલભદ્ર વડે જ ધેનુકાસુ-રનો વધ હોવાથી; પ્રમેયાન્તર્ગત ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૧૩. આસક્તિની પરીક્ષા માટે કાલીયદમનની ક્રિયા વડે સ્ત્રીઓ ગાયો બાલકો ને વશ કરેલા હોવાથી પ્રમેયાન્તર્ગત વીર્યનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે.

૧૪. બહાર આવીને મળવાથી અને સર્વના ઈષ્ટનું દાન કરવાથી સર્વને વશ કરેલા હોવાને લીધે દાવાગ્નિથી મુક્ત કરીને માહાત્મ્યનો બોધ કરાવેલો હોવાથી પ્રમેયાન્તર્ગત યશનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૧૫. કાલદુઃખના નિવારણથી કીડામાં પ્રિય હોવાથી અને પ્રલંબના નાશથી બાલકોની આસક્તિ ઉત્પન્ન કરેલી હોવાથી પ્રમેયાન્તર્ગત શ્રીનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૧૬. દાવાનળના પાનથી ઉત્પન્ન થયેલા માહાત્મ્ય દ્વારા સ્વરૂપજ્ઞાનનું સંપાદન કરવાથી, ગાયોની દંઢ આસક્તિને ઉત્પન્ન કરેલી હોવાથી, પ્રમેયાન્તર્ગત જ્ઞાનનું નિરૂપણ સોળમાં અધ્યાયમાં છે.

૧૭. વર્ષાઋતુ અને શરદઋતુના વર્ણનથી કાલના ગુણો વડે જ સર્વના દુઃખનું નિવારણ કરેલું હોવાથી દંઢ આસક્તિનું ઉત્પાદન કરવાને લીધે; પોતાની તટસ્થતાને લીધે; પ્રમેયાન્તર્ગત વૈરાગ્યનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૧૮. વેણુનાદ વડે ગોપીજનોની દઢ આસક્તિનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી; ગોપીજનોએ પણ રસરૂપ ષડ્ગુણયુક્ત સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી ધર્મીનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં કરેલું છે.

તામસ-પ્રમેય પ્રકરણમાં ‘આસક્તિ’નું વર્ણન સમાપ્ત.

(ગ) સાધન પ્રકરણ

૧૯. કુમારિકાઓએ પ્રભુની પ્રાપ્તિ માટે ‘વ્યસન’નો બોધ કરાવે તેવું વ્રત કરેલું હોવાથી તેમજ તે પછી પ્રભુની આજ્ઞાથી લૌકિક ભાવના પરિત્યાગ વડે આજ્ઞા મુજબ વર્તન કર્યું હોવાથી સન્તુષ્ટ થયેલા પ્રભુએ તેમને વરદાન આપ્યું. વરદાન એ ઈશ્વરધર્મ હોવાથી ઈશ્વર પર મત્સરાદિક એ અનર્થનો હેતુ છે તેથી તરુની સ્તુતિથી જ્ઞાનોપદેશ વડે ગોપોમાંના મત્સર દોષનું નિવારણ કરેલું છે. તે પણ ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કરેલું છે.

૨૦. પ્રભુને અન્નનું દાન કરવા માટે આવેલી યજ્ઞપત્નીઓના પતિઓએ તેમની અન્યપરતા જાણી છતાં ભગવદ્રાક્યથી અને દેવની અનુમતિથી પતિઓને અદેખાઈ ન થઈ એ વીર્યનો બોધ કરાવનાર હોવાથી; પત્નીઓ દ્વારા બ્રાહ્મણોને પણ બોધન થયેલું છે એ પણ વીર્ય બોધક જ હોવાથી વીર્યનું નિરૂપણ વીસમા અધ્યાયમાં છે.

૨૧. હેતુના નિરાકરણ વડે, પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ઈન્દ્રયાગનો ત્યાગ કરાવીને વૈષ્ણવયાગ કરાવ્યો. આમ સ્વધર્મમાં યોગે તેવા યજ્ઞનું નિરૂપણ એકવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૨. ગોવર્ધન ધારણ કરીને ઈન્દ્રે કરેલા ઉપદ્રવરૂપી આપત્તિના નિવારણ દ્વારા શ્રીનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૨૩. ફરીથી બીજે વર્ષે પણ ઈન્દ્રયાગ ન થાય અને વૈષ્ણવયાગ જ થાય તે માટે ગર્ગના વાક્યો વડે શંકાનું નિવારણ કરેલું હોવાથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૪. જોણે અપરાધ કરેલો છે એવા ઈન્દ્ર ઉપર પણ કૃપા કરેલી હોવાથી મદનો ત્યાગ કરાવી દોષને જ દૂર કરેલો હોવાથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ચોવીસમાં અધ્યાયમાં છે.

૨૫. ગોકુલવાસીઓને વૈકુંઠ સુધી પહોંચાડી, ત્યાંથી પણ ભજનાનન્દને માટે ઉદ્ધાર્યા તેથી ધર્મીનું નિરૂપણ પચીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

તામસ સાધન પ્રકરણમાં પ્રભુએ જ કૃપાપૂર્વક સંપાદન કરી આપેલા સાધનોનું વર્ણન સમાપ્ત

(ઘ) ફલ પ્રકરણ

૨૬. દ્વનિ વડે બોલાવવાને (કર્તુ) સમર્થ હોવાથી; ગમન બોધક વાક્યો વડે પણ ગમન ન કર્યું તેથી-અકર્તુ સમર્થ હોવાથી; પ્રભુના વાક્યોનું ઉલ્લંઘન કરવું એ દોષને ગુણ કરવાને (અન્યથાકર્તુ) સમર્થ હોવાથી તેમજ ગર્વમાં અન્તર્ધાન પણ અન્યથા કરવાને સમર્થ હોવાથી ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ છવીશમા અધ્યાયમાં છે.

૨૭. બાહ્ય અને આન્તર ભેદ વડે પ્રભુના સમ્બન્ધવાળા ભક્તોનો દોષ હોય તો પણ ભગવાન પરિત્યાગ કરતા નથી એવા સર્વોત્કૃષ્ટ ભગવન્માર્ગનું જ્ઞાપન કરવા માટે, શરીર વડે રમણના અભાવમાં મન કે વાણી વડે પણ રમણ કરાવે એમ જણાવવા માટે પરોક્ષ હોવા છતાં પણ રતિ કરવાને લીધે વીર્યનું નિરૂપણ સત્તાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૮. વચન વડે રમણનો બોધ કરાવે તેવા શ્રીગોપીજનોના વચનો વડે યશનું નિરૂપણ અઢાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૨૯. એકવાર ભોગના નિવારણ માટે આવિર્ભાવ કરેલો હોવાથી અને ભક્તના અન્તઃકરણના સંતોષને માટે વાક્ય કહેલા હોવાથી; તેથી જ મરણરૂપ આપત્તિનું નિવારણ હોવાથી શ્રીનું નિરૂપણ ઓગણત્રીશમા અધ્યાયમાં આવ્યું છે.

૩૦. ષડ્ગુણવાળા શ્રીસ્વમિનીઓ સહ રસરૂપે રમણ કરવાને લીધે ધર્મીનું નિરૂપણ ત્રીશમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૩૧. કૌતુકથી પણ કરેલા અવૈષ્ણવ કર્મો દુઃખમાં કારણભૂત હોવાથી અને તેમાં પ્રભુએ ઉદાસભાવનું બોધન કરેલું હોવાથી; તેમાં પણ ભક્તવત્સલ એવા ભગવાને જ છોડાવ્યા ત્યારે ભક્તોએ તે અવૈષ્ણવ કર્મોનો પરિત્યાગ કરેલો હોવાથી; મર્યાદા-રમણમાંએ શંખચૂડનો સમ્બન્ધ કરેલો હોવાથી, પ્રભુના ઉદાસભાવનો અભાવ બોધિત કરેલો હોવાથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ એકત્રીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૩૨. વિરહમાં ગુણગાન એ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ બત્રીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે.

ફલ પ્રકરણ પરાત્પરફલનું નિરૂપણ સમાપ્ત

તામસ પ્રકરણ સમાપ્ત

(૩)રાજસ પ્રકરણ

૧. પ્રમાણ પ્રકરણ

૩૩. ગોકુલસ્થોને પ્રભુના વિરહમાં જીવન સમ્પાદક એવા ભગવદાવિર્ભાવમાં હેતુરૂપ ભક્તિમાં પ્રતિબંધ કરનાર અરિષ્ટનો વધ કરવા (કર્તુ)સમર્થ હોવાને લીધે; નારદજીએ, ભગવાન વસુદેવજીના પુત્ર છે એમ જણાવ્યું ત્યારે, વસુદેવનો વધ કરવાને અશક્ત હોવાને લીધે (અકર્તુ સમર્થ હોવાને લીધે); પ્રભુને માટે કંસે જે ઉપાયો વિચાર્યા તે જ કંસના વધમાં હેતુ બનાવ્યા તેથી અન્યથા કર્તુ સમર્થ હોવાને લીધે; ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ તેત્રીશમા અધ્યાયમાં આવ્યું છે.

૩૪. ગોકુલસ્થોને રાજસપણું થવામાં હેતુ-જ્ઞાનનો પ્રતિબન્ધક જે કેશી એ પરોક્ષમાં સુખ-હેતુ-લીલાનોય પ્રતિબંધક હતો, એવા વ્યોમાસુરના પણ નાશથી; ભક્તના દુઃખમાં હેતુ ઉત્પન્ન કર્યો તેથી ડરેલા નારદે પ્રભુનું પ્રબોધન કર્યું તે પણ વીર્યનું જ કાર્ય હોવાથી વીર્યનું નિરૂપણ ચોત્રીશમા અધ્યાયમાં છે.

૩૫. ભગવાન વડે, ભક્તિ-જ્ઞાન-કર્મના પ્રતિબંધકનું નિવારણ એવા અકૂરમાં વૈકુણ્ઠનું સ્થાપન કરવા માટે, ત્રણે (ભક્તિ જ્ઞાન અને કર્મ)ની સિદ્ધિ માટે, માર્ગમાં ભક્તિ-જ્ઞાન-કર્મને ઉપયોગી એવા માહાત્મ્ય-વિજ્ઞાન સ્વરૂપબોધરૂપી મોનરથો વડે રામ-કૃષ્ણ-નન્દની કૃપાનું કથન હોવાથી.

યશનું નિરૂપણ પાંત્રીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૩૬. વિરહમાં ભક્તોના હૃદયમાં પ્રાદુર્ભાવ વડે પ્રાણના ગમનની આપત્તિનું નિવારણ કરનાર હોવાથી, અકૂરમાં વૈકુણ્ઠનું પ્રદર્શન કરાવવા વડે સર્વ સમ્પત્તિથી સર્વ ભક્તોની આપત્તિનું નિવારણ કરનારનો બોધ હોવાથી શ્રીનું નિરૂપણ છત્રીસમાં અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૩૭. ભગવદ્ભાનથી જ અકૂરે સ્તુતિ કરેલી હોવાથી. જ્ઞાનનું નિરૂપણ સાડત્રીશમા અધ્યાયમાં કરે છે. ૩૭.

જ્યાં તાત્કાલિક જ્ઞાનથી સ્તુતિ કરી છે, ત્યાં જ્ઞાન અધ્યાયાર્થ છે અને જ્યાં પહેલાં થયેલાં જ્ઞાનથી સ્તુતિ કરી છે ત્યાં યશ અધ્યાયાર્થ છે આટલો વિભેદ છે.

૩૮. અકૂરને ઘેર મોકલાવીને બોધન કરેલો હોવાથી; રજક, વાયક, માલાકાર માં, કર્મ છે હેતુ જેનો એવા દાણ અને પ્રસાદ થી, પોતાની ઉદાસીનતાનું બોધન હોવાથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ આડત્રીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૩૯. કુબ્જાને રૂપવતી બનાવી, તેથી સ્ત્રીઓને વિશે કૃપાવાળા છે એવી રીતે નિજ સ્વરૂપનું બોધન કરેલું હોવાથી; ધનુષનો ભંગ, સ્થાવરનો નિગ્રહ, રક્ષકનો વધ અને જંગમનો નિગ્રહ એ કર્મહેતુક ન હોવાથી; ભક્તોના દુઃખનું નિવારણ કરનાર-માહાત્મ્યનું બોધન કરે, તેથી એ બધું ધર્મીનું કાર્ય હોવાથી ધર્મીનું નિરૂપણ ઓગણચાલીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

પ્રતિબંધ નિવારક રાજસ-પ્રમાણ પ્રકરણ સમાપ્ત

(ખ)પ્રમેય પ્રકરણ

૪૦. ભક્તોને આસક્તિમાં પ્રતિબંધક થાય એવા ભયનું નિવારણ કરવા માટે કુવલયાપીડનો વધ કર્યા પછી, તે ગજના દંતરૂપી સુંદર આયુધવાળા હોવાથી ઐશ્વર્યનો બોધ થતો હોવાથી; દશવિધ રસ વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું પ્રદર્શન પણ ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી; પ્રબુદ્ધ છે સંસ્કારવાળા લોકોએ પરસ્પર પ્રભુના ગુણનું પ્રકાશન કરે તેવી વાર્તા કરી, એ પણ ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ ચાળીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૪૧. ભક્તોની આસક્તિમાં પ્રતિબંધ કરે એવા આંતર ભયના નિવારણ માટે મલ્લ-કંસાદિનો વધ વીર્યનો જ બોધ કરાવનાર હોવાથી વીર્યનું નિરૂપણ એકતાળીશમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૪૨. માતા-પિતાને મુક્ત કરાવ્યા, ઉગ્રસેનને રાજ્ય આપ્યું, યાદવોને પાછા બોલાવ્યા, નન્દાદિને પાછા મોકલ્યા, સંસ્કાર થયા; એ બધા જ કાર્યો યશનો બોધ કરાવનારા છે. કાલનો ભય પ્રભુમાં આસક્તિનો હેતુ હોવાથી; પ્રભુમાં આસક્તિવાળા યાદવોમાંથી કાલના ગુણો અને વૃદ્ધાવસ્થાની નિવૃત્તિથી, ગુરુના મરી ગયેલા પુત્રને પાછો લાવી આપવાથી સાક્ષાત્ કાલની નિવૃત્તિ થતી હોવાથી, યશનો બોધ થાય છે તેથી યશનું નિરૂપણ બેતાળીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૪૩. આસક્તિમાં પ્રતિબંધ ન થવા માટે સ્નેહવાળાઓને સાન્ત્વનના પ્રસંગે ભગવાનને લીધે વ્રજવાસીઓના પ્રાણગમન રૂપી આપત્તિના નિવારણના ઉદ્યોગનું કથન હોવાથી; વ્રજમાં ગયેલા ઉદ્ધવજી પણ શ્રીવાળા છે એમ કથન કરવાથી, વ્રજનું વર્ણન પણ શ્રીનું નિરૂપણ કરનારું હોવાથી; ઉદ્ધવજીના સમાગમમાં નન્દરાયજીએ દાવાગ્નિ આદિ મૃત્યુઓમાંથી રક્ષણ કરનાર પ્રભુ છે એવું

સ્મરણ કરેલું હોવાથી; ઉદ્ધવજીએ પણ અન્તર્મુખત્વે પ્રભુની સ્થિતિનું બોધન કરેલું હોવાથી; લૌકિક સમ્બન્ધનું નિરાકરણ હોવાને લીધે; ભગવાન સર્વરૂપ છે એમ કથન હોવાથી, અને છેવટે પ્રભુની શ્રીરૂપી ગોપીજનોનું નિરૂપણ હોવાને લીધે શ્રીનું નિરૂપણ તેતા-ળીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૪૪. સાન્ત્વન પ્રસંગે પ્રભુમાં માન-ઈષ્યાદિક દોષના જ્ઞાનનું નિવારણ કરવા પણ હોવાથી; પહેલા દોષનું નિરૂપણ ઉપયોગી હોવાથી; ઉદ્ધવજીમાં ભગવાને ઉપદેશેલું જ્ઞાન વિદ્યમાન હોઈ, ગોપીજનોએ કહેલા દોષોનું પણ ગુણરૂપે જ જ્ઞાન હોવાથી; ઉદ્ધવ-જીના ઉપદેશમાં વિયોગનો અભાવ, સર્વાશ્રયત્વ અને જ્ઞાનગમ્યત્વ નું બોધન હોવાથી; ‘યત્ત્વમિહ’ ઈત્યાદિથી વિરહવેળાનો પ્રભુનો અભિપ્રાય જણાવ્યો હોવાથી; નિરન્તર વ્રજભક્તોના સંગથી તાદશી ભક્તિનું કારણ એવું ભક્તભાવજ્ઞાન ઉદ્ધવજીને પણ થયું છે એમ ગોપીજનોને નમસ્કાર સુધીના ઉદ્ધવજીના વાક્યો વડે જણાતું હોવાથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ યુમ્માળીશમા અધ્યાયમાં છે. એ રીતે તામસોનું સાન્ત્વન છે.

૪૫. કુબ્જાનો સમાગમ કામના હેતુવાળો હોવાથી તેને કામવર પ્રદાન વડે ઔદાસીન્યનું બોધન કરાવવાથી; અન્યત્ર મોકલીને અકૂરના સમાગમનુંયે ઔદાસીન્ય બોધન કરાવવાથી; અકૂરની સ્તુતિમાં માયાની નિવૃત્તિ, એ વૈરાગ્યનું કાર્ય હોવાની પ્રાર્થના હોવાથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ પીસતાળીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. એમ રાજસોનું સાન્ત્વન છે.

૪૬. કુંતીની સ્તુતિમાં ભક્તશરણત્વ સ્વરૂપધર્મનું બોધન કરે છે તેથી અકૂર અને વિદુરે કુંતી તથા પાણ્ડવોનું સાન્ત્વન કર્યા પછી અકૂરે જેને ઉપદેશ કરેલો છે એવા ધૃતરાષ્ટ્રે પાણ્ડવોનું રક્ષણ ન કર્યું, તે પણ ભૂભારના હરણનો હેતુ હોવાથી ધર્મીનું નિરૂપણ છેતાળીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. એ રીતે સાત્ત્વિકોનું સાન્ત્વન છે.

ઈતિ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ

(ગ) સાધન પ્રકરણ

૪૭. કૃષ્ણમાં વ્યસનવાળા થવું એ ફલપ્રાપ્તિમાં પ્રયોજક હોવાથી; લૌકિક વ્યસનથી પ્રાપ્તિ થતાં તેનું નિરાકરણ જ કૃષ્ણમાં વ્યસ-નના સાધનત્વે હોવાથી વ્રજપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા જરાસન્ધના સત્તરવાર વ્યસન કરનારના કેવળ પૌરુષથી તેટલી જ વાર (સત્તર-વાર) નિરાકરણ કરવા માટે, ધ્યાન કરતા એવા પ્રભુમાં અલૌકિક રથ-આયુધ વગેરેનું ઐશ્વર્ય કાર્યત્વ હોવાથી; ફરીથી બ્રાહ્મણના પ્રસાદથી પુષ્ટ તામસ-યવન વડે કરાયેલા અને શિવના પ્રસાદથી પુષ્ટ સાત્ત્વિક-ભાવનાવાળા જરાસન્ધ વડે કરાયેલા દુઃખનું નિવા-રણ અન્ય પ્રકારે સાધ્ય હોવાથી, તેના માટે દ્વારકાનું નિર્માણાદિક ઐશ્વર્યનું કાર્ય હોવાથી ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ સડતાળીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. એ રીતે શત્રુએ કરેલા ભૌતિક દુઃખના નિવારણથી લૌકિક જીવોની પ્રભુમાં વ્યસનભક્તિની સિદ્ધિ જણાવી.

૪૮. યવનથી દૂષિત થયેલા સ્થાનમાં નિત્ય એવી મથુરાની સ્થિતિનો અભાવ હોવાથી; અને વૈદિકોને તદ્દ્રૂપ આધ્યાત્મિક દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં, તેની નિવૃત્તિને માટે મુચુકુન્દદ્વારા યવનનો નાશ, એ બુદ્ધિના પરાક્રમરૂપે હોવાથી; નિદ્રાથી સાધનના અભાવરૂપ આધ્યાત્મિક દુઃખ જેને પ્રાપ્ત થયું છે. એવા દુઃખી મુચુકુન્દની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલા પ્રભુએ નિજ સામર્થ્યનું દાન કરી મુક્તિના સાધનમાં સામર્થ્ય મેળવી આપ્યું, એ વીર્યરૂપે હોવાથી વીર્યનું નિરૂપણ અડતાળીશમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૪૯. નિત્ય વર્ષતા પ્રવર્ષણથી અગ્નિની પ્રાર્થના થતાં, સ્વયં સર્વ જીવનો નાશ કરનાર એવા અગ્નિદાનની યશોવિરુદ્ધતા હોવાથી, રુક્મિણીજીને પ્રતિબંધ થવા માટે પરાજયનું કારણ એવા પાપને ઉત્પન્ન કરવા માટે યવનનું દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાથી જેમની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે એવા દુષ્ટો વડે અગ્નિદાન કરાવવું એ યશોરૂપ હોવાથી; નારદાદિકથી જેણે ભગવદ્ગુણ શ્રવણ કરેલા છે એવા રુક્મિણીજીને દુષ્ટે કરેલા પ્રતિબંધથી પ્રભુને વરણના અભાવરૂપ આધ્યાત્મિક દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં, તેના નિવારણને માટે મોકલેલા બ્રાહ્મણનો

સન્માન એ યશોરૂપ હોવાથી; રુક્મિણીજીએ મોકલેલી પત્રિકા પ્રભુએ શ્રવણ કરી તે વડે રુક્મિણીની વાણીથી પ્રાપ્ત અન્ય સમ્બન્ધિત્વરૂપી વાચિક દુઃખની નિવૃત્તિને વિશે, પત્રિકામાં યશની સ્થિતિ હોવાથી યશનું નિરૂપણ ઓગણપચાશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૫૦. વિદર્ભપુરમાં સર્વ લોકના રંજનને માટે નિજસ્વરૂપની શોભા દેખાડવી એ શ્રીપ્રયુક્ત હોવાથી; રુક્મિણીજીના અંગનું અન્ય સમ્બન્ધિત્વરૂપ કાયિકાદિ દુઃખના નિવારણને માટે સાક્ષાત્ શ્રીરૂપા એવા શ્રીરુક્મિણીજીના હરણથી શ્રીનું નિરૂપણ પચાસમાં અધ્યાયમાં આવે છે.

૫૧. પ્રભુએ મને હરી છતાં પ્રબળ દુષ્ટો મને પાછી લઈ જશે એવા રુક્મિણીજીના માનસિક દુઃખના નિવારણને માટે સર્વ રાજાઓના પરાભવમાં કરેલા અતિસાહસથી અને પાછળ આવેતા રુક્મિણી પાણ પરાભવ કર્યો અને મુણ્ડન કર્યું ત્યારે દ્વારકામાં લઈ જવાતા રુક્મિણે બલરામે છોડાવ્યો તેથી રુક્મિણીએ વિચારેલા કાર્યનો ભંગ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈમનસ્યનું બલરામે ઉપદેશેલા જ્ઞાન વડે નિવારણ થવાથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ એકાવનમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૫૨. સ્વપુત્ર પ્રદ્યુમ્ને સૂતિકાગૃહમાંથી શંભરે હરી લીધો ત્યારે પ્રભુ ઉદાસીન હોવાથી; કામ સર્વ લોકોને દુઃખનું કારણ હોવાથી પ્રભુ દુઃખનું નિવારણ કરતા હતા ત્યારે કામાદિને દુઃખ દેવામાં અશક્તતા જણાવવા માટે, કામનો જ દેહનાશ અને ભાર્યાનું હરણ ઈત્યાદિ દુઃખનું નિરૂપણ હોવાથી; પાછલું દુઃખ સંભારી વિરક્ત થયેલા કામથી સર્વત્ર દુઃખદાનના અભાવ માટે સ્વપુત્રને જ દુઃખ દેવડાવવાથી; ભક્તોનો વિશે દુઃખના હેતુત્વના અભાવને માટે સ્વસમ્બન્ધી દેહ વડે કામનો નિરોધ હોવાથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ બાવનમા અધ્યાયમાં કરે છે.

૫૩. લોકમાં પ્રસિદ્ધ મણિ આદિકના પાણ દુઃખનિવારકત્વમાં ભગવાન દુઃખનિવારક છે એવા સ્વનિયમનો ભંગ પ્રાપ્ત થતાં નિયમની દૃઢતા માટે, નિરોધ રહિત ભગવદ્ ભક્તોને વિશે મણિના કારણે થયેલા દુઃખનું નિરૂપણ કરવા માટે મણિની કથાના પ્રસંગે, મણિનું હરણ કરનાર રૂપે ભગવાન ઉપર દોષારોપણ માયાથી કરેલ છે. સર્વ દુઃખનું મૂળ એવા આર્થિક દુઃખના અને પ્રભુ ઉપર દોષારોપણ કરવાથી ભક્તોના હૃદયમાં થયેલા આર્થિક દુઃખના નિવારણને માટે મણિને પાછો લાવવો એ ધર્મીનું કાર્ય હોવાથી; લક્ષ્મી-સરસ્વતી રૂપે જાંબવતીજી અને સત્યભામાજી ને પરણવાનું કાર્ય પાણ ધર્મીનું હોવાથી; ગુફામાં ઘણા સમય સુધી સ્થિતિ કરવાથી રાજસ ભક્તોના નિરોધની પરીક્ષાનું અને જાંબવાનું સાથેના યુદ્ધનું તેમજ જાંબવાનું નિજ રૂપમાં નિષ્ઠ કરવાનું કાર્ય પાણ ધર્મીનું કાર્ય હોવાથી ધર્મીનું નિરૂપણ ત્રેપનમા અધ્યાયમાં છે. મિથ્યા અભિશાપ પાણ થયો છતાં મણિ લઈ આવ્યા તેથી પ્રભુમાં ક્રોધનો અભાવ છે.

ઈતિ રાજસ સાધન પ્રકરણ સમાપ્ત

(ઘ)ફલ પ્રકરણ

૫૪. મણિની કથાને પ્રસંગે અભક્ત એવા સત્રાજિત્નો નાશ કરનાર તરીકે પ્રિય જે શતધન્વા તેને કૃષ્ણથી ભયની દશામાં કૃતવર્મા અને અકૂર વડે લૌકિક અને અલૌકિક બોધ કરાવનાર એવા મર્યાદારૂપી બલદેવજીની સમ્મતિ ન હોવા છતાં મુક્તિરૂપ ફલપ્રદાનનું કેવલ ઐશ્વર્યમૂલકત્વ હોવાથી; મણિનું હરણ કરનાર અને કાશીથી પાછો બોલાવેલ એવા અકૂરને ધર્મયુક્ત અર્થ-ફલની સિદ્ધિને માટે તેને સર્વ લોકની સામે મણિ પાછો આપ્યો એ પાણ ઐશ્વર્યબોધક હોવાથી; ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ ચોપનમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. એ રીતે મણિ પાછો આપવાથી પ્રભુમાં લોભનો આભાવ છે.

૫૫. પાણ્ડવોને વિશે નિજ પરાક્રમ મૂકીને સભા, ગાણ્ડીવ અને નગર નું નિર્માણ કરવા વડે ધર્મ, અર્થ અને કામ નું ફલદાન કરેલું હોવાથી; યાદવોને વિશે વિદ્યાના પર્વથી ઉત્પન્ન એવા ફલના દાનને માટે વિદ્યાના પર્વસ્વરૂપ પાંચ નાયિકાઓના કામફલની સિદ્ધિને

માટે પરાક્રમરૂપી મૂલ્યથી પરિણામ-વિવાલ હોવાથી; પર્વાત્મક નાપિકાઓ પ્રભુની શક્તિરૂપે હોવાથી નાપિકાઓના સમ્બન્ધિયોને વિશે પણ ભગવચ્છક્તિરૂપ ધર્મદ્વારા કૃષ્ણસમ્બન્ધરૂપી ફલના દાનથી વીર્યનું નિરૂપણ પંચાવનમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૫૬. વિરક્ત અને ભક્તિથી યુક્ત એવા ભક્તોમાં ભગવત્સમ્બન્ધિ સુખ, ઐલિક અને આમુષ્મિક એ બંનેથીયે વિશ્વાસ છે એમ જણાવવા માટે અને અનન્તપણું જણાવવા માટે અવિદ્યાના કાર્યરૂપે અહંતા અને મમતાત્મક મુરનો નાશ કરીને અને ઐલિક સુખ-રૂપી નરકનો પણ નાશ કરીને તેમજ ઈન્દ્રાદિ દેવનોયે પરાજય કરીને કામના સુખનો હેતુ એવા એકાદશ ઈન્દ્રિય અને પાંચ વિષય મળી સોળ કલાવાળા મન અને મહિષીઓ(પટ્ટરાણીઓ)ની હજાર વૃત્તિરૂપી સોળહજાર નાપિકાઓના વિવાલવડે યાદવોને તેવા સુખરૂપી ફળનું દાન કરવું એ યશોરૂપ હોવાથી; દૈત્યના વધથી દેવોના કાર્યનું સાધન એવું દેવના પરાભવ વડે ભક્તોના મનોરથોનું પૂરણ એ પણ યશોરૂપ હોવાથી યશનું નિરૂપણ છપ્પનમા અધ્યાયમાં આવે છે.

૫૭. સર્વ ભક્તોના દોષનું નિવારણ કરતાં ફલભોગમાં સામર્થ્યનું દાન કરે છે એમ જણાવવા માટે શ્રીરૂપી રુક્મિણીજી અને તે જ રીતે સર્વ પટ્ટરાણીઓ શ્રીરૂપે મધ્યમાધિકારી હોવાથી; પરિહાસથી; પરિહાસવાળી ઉક્તિરૂપી વાચિક તિરોધાન વડે અભિમાનાદિ દોષોનું નિવારણ કરીને દઢતા સંપાદન કરીને દઢ-ભગવત્સમ્બન્ધનું સંપાદન હોવાથી શ્રીનું નિરૂપણ સત્તાવનમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૫૮. ભગવત્પત્નીઓ રમાણ કરનાર ભગવાનના મનને વશ કરવા સમર્થ ન થઈ શકી એવું નિરૂપણ જ્ઞાનબોધક હોવાથી; ભગવત્સમ્બન્ધ ભક્તોએ ભગવત્કાર્યની પેઠે ભગવદંશનોયે વિસ્તાર કરવો જોઈએ એમ બોધન કરવા માટે લોક-વેદના પ્રકારે શ્રુતિના અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા દશ-દશ પુત્ર-પૌત્રાદિની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી; શ્રુતિમાં, જ્ઞાનીનું પાપ તેને જાણનારાઓમાં પણ સંચાર કરે છે એમ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી અહીં પણ પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ ના અધમ વિવાલથી ઉત્પન્ન થયેલું પાપ બલભદ્રે કરેલા વધથી જણાવેલું એવું, કૃષ્ણાદિ સર્વ યાદવોનો દ્રેષ કરનાર રુક્મિમાં સંચાર કરતું હોવાથી જ્ઞાનલીલાનું નિરૂપણ કરેલું હોવાને લીધે જ્ઞાનનું નિરૂપણ અદ્ઠાવનમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૫૯. લૌકિકોનો લૌકિકકાર્યોમાં સર્વ રીતે પ્રપંચ જ સ્વપ્નના મનોરથોની પેઠે પ્રયોજક હોવાથી; પ્રપંચાદ્વેતની પેઠે ભક્ત એવા યાદવોના, કૃષ્ણે કરેલા ઉપકારોથી ઉત્પન્ન થયેલા કૃષ્ણ ઉપર સર્વભાવ વડે કૃષ્ણ જ સ્વપ્નના મનોરથોના પ્રયોજક હોવાથી; કૃષ્ણાદ્વેતરૂપી ફલદાનનું બોધન કરાવવા માટે ઉષાખ્યાનના નિરૂપણના પ્રસંગે અનિરુદ્ધના કાર્યની સિદ્ધિને માટે ઉષાએ દ્વારકામાંથી અનિરુદ્ધનું હરણ કર્યું તેમાં જાણતા હોવા છતાં ભગવાને સ્વધર્મનો ઉપસંહાર કરવા માટે મૌન ધારણ કર્યું તે વૈરાગ્યનું બોધક હોવાથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ઓગણસાઠમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૬૦. મહાદેવાદિક દેવો પોતાના ભક્તોને વર આપીને પાછળથી યુદ્ધજ્વરાદિક હજારો ઉપાયો વડે પણ વરનું પાલન કરવા અસમર્થ છે એમ જણાવવા માટે બાણની ભુજાઓ કાપવી એ ધર્મનું કાર્ય હોવાથી; ભગવાન તો પોતાના ભક્તોને વર આપીને તેનું પાલન કરવા સમર્થ છે એમ જણાવવા માટે શિવની સ્તુતિથી શિવ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવીને યુદ્ધમાં પણ બાણનું રક્ષણ એ ધર્મનું કાર્ય હોવાથી; મહાદેવજીની સ્તુતિમાં પણ ધર્મીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ હોવાથી; ભક્તના કાર્યનું સાધન કરી ભક્તનો પક્ષપાત કરવો એ પણ ધર્મનું બોધન કરે છે તેથી ધર્મનું નિરૂપણ સાઠમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

રાજસ પ્રકરણ સમાપ્ત

(૪) સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં

(૬) પ્રમેય પ્રકરણમાં

૬૧. ૧* ભક્તે ભગવાનની આજ્ઞાથી ભગવાનની ઈચ્છા જાણીને જ બધું કરવું. ૨* વિચાર્યા વિના ધર્માદિકને વિશે પણ અત્યંત આગ્રહ ન કરવો. ૩* ધર્માદિકના માર્ગમાં બ્રાહ્મણાદિકને ક્ષોભ પણ ન કરવો — એ ત્રણેનું જ્ઞાપન કરાવવા માટે પૂર્વતન ભક્તને ભગવદ્દિયજ્ઞાનું જ્ઞાન ન હોવાથી અવિચારથી દાનમાં આગ્રહવાળો હતો અને બ્રાહ્મણને ક્ષોભ કરાવ્યો તેથી દુર્જર બ્રહ્મશાપ મળ્યો અને બ્રહ્મસ્વના અપહરણના દોષનું ફળ પણ મળ્યું. તેને ભોગવતા નૃગ રાજાના કર્મનો ક્ષય થયો નહીં તો પણ નિજ ઐશ્વર્યથી પ્રમેય બલે દોષનું નિવારણ કર્યું એ ઐશ્વર્યબોધક હોવાથી ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ એકસઠા અધ્યાયમાં છે.

૬૨. બલભદ્રમાં નિજગુણોને સ્થાપીને તેમના દ્વારા પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા ગોપીજનોનું રમણ વીર્ય બોધક હોવાથી; ભગવદ્દીય ગોપીજનોને વિશે ઉદ્ધવજીના ઉપદેશથી, પ્રભુ ઉપર જે કૃતદ્વંદ્વિ દોષનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું હતું તે નિવૃત્ત હોવા છતાં પણ સંસ્કાર માત્રથી સ્થિત હોવાથી બલદેવે સાન્ત્વન કર્યું તેથી નિવૃત્ત થયું એ પ્રમેયરૂપ ભગવદ્વીર્ય બોધક હોવાથી; સર્વત્ર અનુકલ્પનો સાનુભાવ બોધિત કરવા માટે બોધિત ભગવદ્દાવેશ એવા બલદેવ વડે બાન્ધવોના ક્ષોભાણથી, ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ અર્થથી રહિત એવી યમુનાનું જલક્રીડા માટે આકર્ષણ કરવાથી, ભગવત્પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધરૂપી દોષનું નિવારણ એ પ્રમેયરૂપ ભાગવદ્વીર્યનું બોધક હોવાથી વીર્યનું નિરૂપણ બાસઠમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૬૩. માત્સર્યથી નિરૂપને ધારણ કરનાર એવા પૌણ્ડ્રકને તેના દોષનું નિવારણ કરીને મુક્તિનું દાન કર્યું એ યશનું નિરૂપણ કરનાર હોવાથી સુદક્ષિણે મોકલેલ અભિચારના પ્રતિઘાતમાં હેતુ બ્રહ્મણ્યત્વ પણ યશોરૂપ હોવાથી યશનું નિરૂપણ ત્રેસઠમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૬૪. બલદેવના રમણનું પ્રયુક્તત્વ હોવાથી દ્વિવિદ વાનરના મુક્તિના પ્રતિબંધક દોષના નિવારણ વડે, તેની આપત્તિમાંથી નિવારણનું અને તેના વધ વડે ઋષ્યાદિક સર્વ લોકોની આપત્તિના નિવારણનું પણ શ્રીરૂપત્વ હોવાથી શ્રીનું નિરૂપણ ચોસઠમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપરના ચાર અધ્યાય માટે કાંઈક વધારે પણ લખે છે.

૬૧. નૃગરાજા સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી ભક્ત પણ હતા અને સાત્ત્વિક પણ હતા. પરંતુ ધર્મમાં વ્યસનવાળા હોવાથી અને બ્રાહ્મણને ક્ષોભ કરાવેલો હોવાથી બ્રહ્મદ્રવ્યના અપહરણથી દોષ પ્રાપ્ત થયો તેથી ધર્મ સિદ્ધ ન થયો, અધર્મસિદ્ધ થયો. આથી જ ધર્મના ફલનો અભાવ અને અધર્મના ફલનો ભોગ આવશ્યક છે. પણ ભક્ત હોવાથી તેમજ દ્વારકામાં હોવાથી પ્રભુએ જ પ્રમેયબલથી દોષનું નિવારણ કર્યું અને ધર્મ સિદ્ધ થયો. તેથી દેવની ગતિ અને મુક્તિ પણ થઈ.

૬૨. યમુનાજી સૂર્યની પુત્રી હોવાથી તેમાં ભક્તપણું અને સાત્ત્વિકતા પણ છે જ. આ યમુના કાંઈ લીલા મધ્યપાતી નથી. લીલા મધ્યપાતીમાં દોષની સંભાવના ન જ હોય. તેથી આ યમુના કાલિંદીરૂપ છે. તે પતિરૂપે ભગવત્પ્રાપ્તિની વ્યસની હોવાથી, બાંધવ યમના ક્ષોભથી, બાંધવે વિષ્ણુને આપી નહીં તેથી, ભગવત્પ્રાપ્તિ રૂપી અર્થ સિદ્ધ ન થયો. આથી જ તે તપ કરે છે. “મત્ત ઇત્યા-પગામ્” આ વાક્ય વડે બલદેવમાં પ્રભુનો આવેશ છે એમ જ્ઞાન નથી, તેથી બલદેવે આકર્ષણ કર્યું. નિર્ભત્સના પણ કરી, પણ ભક્ત હોવાથી ત્યાં જલક્રીડામાં બલદેવમાં આવિષ્ટ એવા ભગવાને પ્રમેય બલથી તેના દોષનું નિવારણ કર્યું. પછી ઈન્દ્રપ્રસ્થ તરફ પધારતા અર્જુનના સખા ભગવાનની પતિત્વે પ્રાપ્તિ થઈ.

અહીં દશમ સ્કન્ધમાં કૃષ્ણે કરેલી લીલાઓનું અનુક્રમે વર્ણન નથી. કિંતુ ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ એવા નિરોધનું જ નિરૂપણ છે. તેથી અનુક્રમે નિરોધનું નિરૂપણ કરતાં જે લીલાનો જ્યાં ઉપયોગ છે ત્યાં તેનું નિરૂપણ છે તેથી (ક્રમભંગ) દોષ નથી.

૬૩. પૌરુષ પાણ કૃષ્ણાધિપતિ— છટ્ટા મનુનો પુત્ર કૃષ્ણના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો —લોવાથી સૂર્યવંશી હતો. તેથી તેમાં ભક્તત્વ અને સાત્ત્વિકત્વ છે. તે પાણ વસુદેવત્વે લોકપ્રતિષ્ઠાથી કામનો વ્યસની લોવાથી, કાશીરાજાદિના દુષ્ટ સંગથી વાસુદેવસ્વરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણ ઉપર માત્સર્યદોષ વડે વાસુદેવાત્મક કૃષ્ણને ક્ષોભ કરાવવાથી, તેને લોકપ્રતિષ્ઠાથી કામ સિદ્ધ ન થયો પાણ ભક્ત લોવાથી અને નિરંતર ભગવત્સ્મરણ કરતો લોવાથી; પ્રભુએ જ પ્રમેયબળથી તેને લણ્યો. આમ દોષનું નિવારણ થતાં વાસુદેવસ્વરૂપત્વે વૈકુણ્ઠમાં પ્રતિષ્ઠાથી કામસિદ્ધ થયો. કાશીરાજ અભક્ત લોવાથી તેનું કાંઈ પાણ સિદ્ધ ન થયું.

૬૪. દ્વિવિદ પાણ રામાવતારમાં સુગ્રીવનો સચિવ(મંત્રી) લોવાથી, તેને વિશે ભક્તત્વ છે. દેવાંશત્વે સાત્ત્વિકત્વ પાણ છે જ. તેમાં મોક્ષ વ્યસનીત્વ લોવા છતાં પાણ વિષયસુખાત્મક નરકાસુરની મિત્રતાથી ઈશ્વરરૂપ વેદને ક્ષોભ કર્યો લોવાથી, જગદ્વ્યતિકરાવલત્વ દોષ વડે રામાવતારમાં તેને મોક્ષ સિદ્ધ ન થયો. બલદેવાવિષ્ટ ભગવાને જ પ્રમેયબલ વડે તે દોષનું નિવારણ કર્યું તે પછી મોક્ષ થયો.

૬૫. લક્ષ્મણાના હરણ પ્રસંગે પાણ્ડવો અને કૌરવો ને કૃષ્ણ સહિત યાદવો ઉપર હીનત્વની ભાવના થઈ તે દોષને દૂર કરી બલદેવાવિષ્ટ ભગવાને પ્રમેયબલથી તેમનામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરેલું લોવાથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ પાંસઠમાં અધ્યાયાં કરવામાં આવ્યું છે.

૬૬. વૈષ્ણવોમાં મુખ્ય એવા નારદજીને સર્વ ઘરોમાં એક રૂપે વિરાજતા પ્રભુનું દર્શન કરાવવાથી, પ્રમેયબલ વડે જ્ઞાનદોષનું નિવારણ કરી, નિર્લેપલોકશિક્ષાને માટે ગૃહસ્થધર્મના આચરણનું કથન કરેલું લોવાથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ છાસઠમાં અધ્યાયમાં આવે છે.

૬૭. “અથોષસ્યુપવૃત્તાયામ્” ઇત્યાદિ વડે નિરૂપિત જે વિધન કરનાર સ્ત્રીઓનો દોષ છે તેને નિજધર્માચરણથી દૂર કરેલો લોવાથી કૃપાવત્વે ધર્મીનું બોધન કરાવેલું લોવાને લીધે; આગળ રાજસભામાં પ્રવેશ થતાં ઉદ્ભવે પ્રશ્ન પૂછ્યો અને તેનું નિરૂપણ કરેલું લોવાથી; યાદવોની ભગવદ્વિચ્છાથી વિરુદ્ધ એવા જરાસંધને જીતવાની ઇચ્છાથી દોષનું નિવારણ લોવાથી; યુધિષ્ઠિરના પક્ષપાતનું પાણ સ્વરૂપધર્મત્વ લોવાથી ધર્મીનું પ્રતિપાદન સડસઠમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે.

ઈતિ સાત્ત્વિક પ્રમેય પ્રકરણ

(ખ)સાધનપ્રકરણ

૬૮. નીતિપૂર્વક જાણનાર અને સમર્થ પાણ ભગવદાજ્ઞા મેળવવી કે પ્રભુનું સાહાય્ય મેળવવું, જનોદ્યોગમાં પ્રભુએ આવીને હિતનો ઉપદેશ કર્યો તે મુજબ જ કરેલા વૈદિકકર્મો-યજ્ઞાદિનું સાધનત્વ જણાવવા માટે, યુધિષ્ઠિરની પ્રાર્થના વડે તેના મનને સંતોષ પમાડવા માટે, સર્વ સૈન્ય સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં ગયેલા ભગવાનનું યુધિષ્ઠિરાદિકે પૂજન કર્યું તે ઐશ્વર્યનું કાર્ય લોવાથી ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ અડસઠમાં અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૬૯. યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞ માટે પોતાના મનમાં નકકી કરેલો વિચાર પ્રભુને જણાવ્યો અને પ્રભુએ પાણ યજ્ઞ માટે આજ્ઞા કરી ત્યારે ભાઈ-ઓને પોતાનું સામર્થ્ય આપીને તેમના વડે દિગ્વિજયનું ફરીથી યુધિષ્ઠિર ધ્યાન(ચિંતા) કરતા હતા ત્યારે ઉદ્ભવે જણાવેલો પ્રકાર કહીને ભીમને સામર્થ્ય આપીને તેના વડે જરાસન્ધનો વધ કરાવ્યો, એ વીર્યનું કાર્ય લોવાથી વીર્યનું નિરૂપણ ઓગણોસિત્તરમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૭૦. જરાસન્ધે કેદ કરેલા રાજાઓને છોડાવ્યા, તેમણે સત્કાર કર્યો, તેમણે નિજજ્ઞાથી લૌકિક-વૈદિક સાધન કર્યું, એ સર્વ યશોરૂપ લોવાથી યશનું નિરૂપણ સિત્તરમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૭૧. સાધનરૂપ યજ્ઞની સંસિદ્ધિ એ શ્રીનું કાર્ય લોવાથી યજ્ઞમાં શિશુપાલાદિ દૈત્યની સન્નિધિમાં દેવોનું નિઃશંક આગમન અને હવિનું ગ્રહણ અસંભવિત લોવાથી, દેવોની શંકાનું નિવારણ કરવા માટે ભગવાનનું પૂજન કર્યું, ત્યારે દૈત્યોની મતિમાં ક્ષોભ થયો અને

કૃષ્ણના ગુણવાર્ણનથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધથી શિશુપાલે પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠીને પ્રકટ રીતે દૈત્યનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું અને ભગવાનની નિન્દા કરી ત્યારે ભગવાને શિશુપાલનો વધ કર્યો અને તેને થયેલા શાપરૂપી આપત્તિનું નિવારણ કર્યું તે શ્રીનું કાર્ય હોવાથી શ્રીનું નિરૂપણ એકોતેરમા અધ્યાયમાં કરેલું છે.

૭૨. અભક્તના સંગનો ત્યાગ કરવારૂપી સાધન કહેવા માટે યુધિષ્ઠિરની અલૌકિક યજ્ઞસમ્પત્તિ અને લૌકિક અન્તઃપુરની સભાસમ્પત્તિને જોઈને સંતપ્ત થયેલા દુર્યોધનને વિશે ફરીથી જલ અને સ્થલ માં દષ્ટિનો ભ્રમ પેદા થવાથી, ભીમાદિકે ઉપહાસ કર્યો, તે વડે દુર્યોધનનો માનભંગ થતાં ઘણો સન્તપ્ત થયેલો દુર્યોધન પાણ્ડવો પર વેર લેવાનો નિશ્ચય કરીને હસ્તિનાપુરમાં ગયો ત્યારે પ્રભુએ મૌન ધારણ કર્યું તે ભૂભારના હરણનો ઉપાય જ્ઞાનમૂલક હોવાથી; દુર્યોધનનો માનભંગ થયો ત્યારે આવેલા બલરામ વગર વિચારે પાણ્ડવોને હણશે એમ જાણીને તેમનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રભુની ત્યાં સ્થિતિ થઈ તે પણ જ્ઞાનમૂલક હોવાથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ બોતેરમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે.

છેતાળીશમાં અધ્યાયમાં અકૂરે ઉપદેશેલા ધૃતરાષ્ટ્રે કે જે પુત્રાદિનું મરણ અને ભૂભારનું હરણ જાણતા હતા જ, જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ કર્યું તે ધર્મીની લીલા છે. અહીં દુર્યોધન અને ભીમ આદિને જ્ઞાન ન હોવાથી ભગવદાજ્ઞાને અનુસરીને જ સર્વ કર્યું છે; એ જ્ઞાનલીલા છે એમ બંને પ્રકરણોમાં ભેદ છે.

૭૩. ભગવદાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન અનિષ્ટનું કારણ હોવા ઉપરાંત અસાધન પણ છે એમ જણાવવા આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી દ્વારકાથી બલભદ્ર ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં ગયા ત્યારે દ્વારકામાં શાલ્વે કરેલી અત્યન્ત પીડાના નિરૂપણમાં સ્વપુત્ર પ્રદ્યુમ્નનો પરાજય થયો અને મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે દ્વારકાની ઉપેક્ષા કરીને ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં સ્થિતિ જણાવેલી હોવાથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ તોતેરમા અધ્યાયમાં છે.

૭૪. ભગવદાજ્ઞા હોય તો લૌકિક અને વૈદિક કર્મ પણ ભગવત્પ્રાપ્તિનું સાધક છે. આજ્ઞા ન હોય તો ભગવત્સેવન જ પરમ પ્રાપ્તિનું સાધન છે એમ જણાવવા મહાદેવજીનું વરદાન જેને પ્રાપ્ત છે એવા ત્રિપુરાસુર અને શાલ્વના પ્રસંગે—
પૂર્વપક્ષત્વે મતાન્તરથી સિદ્ધ એવી મોહલીલાની ઉક્તિની પછી, સિદ્ધાન્તનું કથન હોવાથી, પ્રભુના ચરણકમલનું સેવન કરનારને ઊર્જિત આત્મવિદ્યા વડે અવિદ્યાના નિવર્તનપૂર્વક આત્મીય અનંત ઐશ્વર્યના ભાવનું કથન હોવાથી; કેમુતિક ન્યાયે શોક-મોહાદિથી રહિત એવા નિર્ગુણ કૃષ્ણના સ્વરૂપનું બોધન હોવાથી ધર્મીનું નિરૂપણ ચુમોતેરમા અધ્યાયમાં કરેલું છે.

સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ સમાપ્ત

(ક) ફલ પ્રકરણ

૭૫. સ્પષ્ટપણે દુઃખનો અભાવ એ જ ફલનું દાન કરવા માટે કૃષ્ણે ત્રિવિધ દુષ્ટનો નાશ કર્યો તે પછી, નગર પ્રવેશમાં દેવ મનુષ્ય અને ઋષિઓ એ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને ગુણગાન કર્યું તે વડે વિજય એ ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી;
બલરામે પણ અધમ વક્તા હોય તો શ્રોતાઓને પાપ થવા રૂપી અને જ્ઞાનનો અનુદય થવા રૂપી સર્વસાધારણ સ્પષ્ટ દોષના નિવારણ માટે— ઋષિઓએ કલિકાલના દોષથી અધમ વક્તા એવા સૂતનું વક્તા તરીકે સ્થાપન કરેલું હોવાથી —તેનો વધ કર્યો. તે પછી ઋષિઓના સંતોષને માટે સર્વ સામર્થ્યવાળા શ્રીભાગવતના શ્રવણ અને કથન નો અધિકારી એવો સ્વાવતાર કરીને સૂતના પુત્રનું સ્થાપન કર્યું એ પણ ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી; વધના નિર્દેશથી લોકસંગ્રહ કર્યો અને મુનિઓની ઈચ્છા મુજબ વર્ત્યા એ પણ ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી; ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ પંચોતેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૭૬. અસ્પષ્ટ દુઃખના અભાવરૂપી ફલનું દાન કરવા માટે શસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યા વિના જ શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોને વિશે નિજસામર્થ્યનું સ્થાપન કરીને સર્વ પ્રકારે સલાય કરવાનું કહ્યું એ વીર્યનું બોધક હોવાથી; બલરામે પણ ઋષિઓના અસાધારણ દોષરૂપી બલ્લવલનો વધ કર્યો અને પછી તીર્થાભિષેક વડે તીર્થોમાં વિદ્યમાન એવા દૈત્યના સમ્બન્ધથી વાર્ણાશ્રમધર્મનો નાશ કરે તેવા દોષોનું નિવારણ કર્યું, એ

વીર્યનું કાર્ય હોવાથી; ઋષિઓનું જ્ઞાનોપદેશ વડે, શ્રીભાગવતના શ્રવણમાં અનન્યત્વરૂપ અધિકારનું સંપાદન પણ વીર્યનું કાર્ય હોવાથી વીર્યનું નિરૂપણ છોંતેરમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. ૭૬.

ભગવાને ત્રિવિધ દુષ્ટનો વધ કર્યો તેથી ત્રિગુણના દોષની નિવૃત્તિથી દુઃખો દુર થયા એ યાદવો અને પાણ્ડવો ના સ્પષ્ટ તથા અસ્પષ્ટ દોષનું નિવારણ;
બલરામ વડે પણ સૂતના વધથી કાલના દોષનું નિવારણ;
બલ્લવના વધથી અને તીર્થાભિષેકથી દેશના દોષનું નિવારણ થતાં યજ્ઞો અને જ્ઞાન વડે આત્મદોષની નિવૃત્તિથી દોષનો અભાવ;
સૂતના વધથી ઋષિઓના સ્પષ્ટ દુઃખના હેતુનું નિવારણ;
યજ્ઞનો દૂષક એવા બલ્લવના વધથી યજ્ઞનું સમ્પાદન કર્યું તેથી અને જ્ઞાનોપદેશથી ઋષિઓના અસ્પષ્ટ દોષનું નિવારણ;
તીર્થાભિષેક વડે દૈત્યના સમ્બન્ધનું નિવારણ કરેલું હોવાથી સર્વલોકના અસ્પષ્ટ દુઃખના હેતુનું નિવારણ છે —એમ ઉપરના બે અધ્યાયનો વિભેદ જાણવો. ૭૫-૭૬.

૭૭. સુખના ઉત્કર્ષના ફલદાન માટે દરિદ્ર એવા સુદામા બ્રાહ્મણમાં અર્ધઋષિપણું હોવાથી, પૂર્ણઋષિ અને ભક્તત્વરૂપ અલૌકિક સમ્પત્તિનું સમ્પાદન કરવા માટે શ્રીનિકેતન એવા પ્રભુએ ભાઈની પેઠે સમ્માન અને સમ્ભાષણ કર્યું તેથી તે યશોરૂપ હોવાને લીધે યશનું નિરૂપણ સીતોતેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૭૮. સુખના ઉત્કર્ષરૂપી ફલનું દાન કરવા માટે તન્દુલની એક મુષ્ટિ આરોગીને પરોક્ષમાં બ્રાહ્મણની ભાયાને લૌકિક સર્વ સમૃદ્ધિનું દાન કર્યું તેથી શ્રીનું નિરૂપણ અદ્દોતેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૭૯. બધાની ઈચ્છા મુજબ શ્રીકૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રમાં આવેલા સર્વ જનોને સાન્નિધ્ય દેખાડીને, શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવનું સંપાદન કરીને, દેહાદિક સર્વનું વિસ્મરણ કરાવીને, નિજપરત્વનું પણ સંપાદન કરીને, અધિકારને અનુસરી સ્વરૂપાત્મક ફલનું દાન કરવા માટે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા કાલને નિમિત્ત બનાવીને— કુરુક્ષેત્રમાં સર્વ જનોનું આનયન અને નિજગમન એ સર્વજનના નિરોધના ઉપાયનું મૂલ હોવાથી —ગોપીજનોના સર્વ ભાવથી નિરોધને માટે છેવટે સાક્ષાત્ જ્ઞાનોપદેશથી પણ જ્ઞાનનું નિરૂપણ ઓગણાંચીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૮૦. સ્ત્રીઓને અત્યન્ત પ્રિય એવા શ્રીકૃષ્ણે જ ફલરૂપ છે એમ જણાવવા માટે, સર્વ સ્ત્રીઓને પોતપોતાના પતિમાં વિદ્યમાન એવા સહજ સ્નેહની નિવૃત્તિ માટે, પૂર્વની કૃતિમાં પશ્ચાત્તાપ પૂર્વક શ્રીકૃષ્ણમાં સ્નેહની વૃદ્ધિને માટે પણ દ્રૌપદીએ પૂછેલી અષ્ટ પટ્ટરા-ણીઓએ લોક અને વેદ થી ભગવાનના ઉત્કર્ષ જ્ઞાપન કરે એવા પોતપોતાના વિવાહના પ્રકારનું કથન કર્યું તે પછી સાક્ષાત્ ભગવ-ત્સેવાને ઉપયોગી એવા દેહનું સંપાદન કરાવનાર પ્રભુના ચરણારવિંદના દાસ્યની પ્રાર્થના વડે અને ચરણરજની પ્રાર્થના વડે કૃષ્ણને વિશે કામાદિકના અભાવનું જ્ઞાપન હોવાથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ઓંશીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૮૧. સર્વ સાધનવાળા ઋષિઓના ભગવદ્દર્શનને માટે આગમનના કથનથી, ઋષિઓએ કરેલી ભગવત્સ્તુતિથી, સ્તુતિમાં પણ આત્મસમર્પણનું કથન હોવાથી, ઋષિ દેવ અને પિતૃઓ ના અત્યન્ત પ્રિય એવા કૃષ્ણસ્વરૂપનું જ ફલત્વે કથન હોવાથી;
યાદવોને સાત્ત્વિક ભગવદીય માટે, સંસ્કાર માત્રથી સ્થિત એવા રાજસત્ત્વના દોષનું નિવારણ પ્રમેયબલે ભગવાને કર્યું છતાં ઉદ્ભવના પ્રશ્નરૂપ નીતિનું અવલંબન હોવાથી ફરીથી યાદવોને સન્દેહ ઉત્પન્ન થયેલો. કૃષ્ણને વિશે લૌકિકબુદ્ધિનો ઉદય થતાં ભગવદીયત્વ પૂર્વક સર્વભાવ વડે પૂર્ણ નિર્ગુણતાનું સંપાદન કરે તેવો નિરોધ ન હોતાં પુનઃ પ્રમાણબલ વડે દોષનિવારણ કરવા માટે અને તે પછી સાત્ત્વિક ભગવદીયત્વ પૂર્વક સર્વભાવ વડે પૂર્ણ નિર્ગુણતા સંપાદક નિરોધને માટે પણ વસુદેવ વડે પૂછાયેલા— કે જે નારદથી સન્દેહની નિવૃત્તિવાળા હતા, —પ્રમાણભૂત મુનિયો વડે, વસુદેવને વિશે કર્મનિહાર અને ઈષણાનો પરિત્યાગ તથા ઋણનું અપાકરણ રૂપ યજ્ઞના ફલનો સંભવ હોવાથી, કૃષ્ણે જ યજ્ઞના ફલરૂપ છે એમ જણાવ્યા પછી તેને માટે જ યજ્ઞ કરાવ્યા ત્યારે લૌકિક-વૈદિક સાધ-

નોના ફલની સિદ્ધિ થતાં એકીભાવથી અનિવૃત્ત દોષવાળા યાદવોનું સાત્ત્વિકત્વ અને ભગવદીયત્વ સમ્પન્ન થતાં અને સર્વભાવપૂર્વક પૂર્ણનિરોધથી નિર્ગુણત્વ પણ સમ્પન્ન થતાં સ્વરૂપ વડે જ પરમોત્સવ રૂપી ફલદાનથી. ધર્મીનું નિરૂપણ એક્યાશીમા અધ્યાયમાં કરેલું છે.

સાત્ત્વિક ફલપ્રકરણ સમાપ્ત

સાત્ત્વિક પ્રકરણ સમાપ્ત

(ઘ)ગુણપ્રકરણ

નિરોધ કરનાર એવા શ્રીકૃષ્ણનું પરત્વ અને ભગવત્ત્વ નું જ્ઞાપન કરે એવા ગુણપ્રકરણમાં.

૮૨. જ્ઞાનના અધિકારી એવા સ્વપિતા વસુદેવજીને નિજ ઐશ્વર્યના બલથી જ આંતર આનન્દદાયક સર્વ વેદાર્થના જ્ઞાનનું દાન કર્યું તેથી; ભક્તિની સિદ્ધિ માટે લૌકિક ઐશ્વર્યના પ્રકટનથી, કાલગ્રસ્તોને સ્વસ્પર્શ માત્રથી આત્મદર્શનોત્પાદનરૂપ મોચનક્રિયા વડે જન્માન્તર વિના પણ તેમના દેહની આસુર યોનિની નિવૃત્તિપૂર્વક માતૃસ્નેહોત્પાદક યથાવસ્થિત પૂર્વરૂપના સંપાદનની ક્રિયા વડે પણ સમગ્ર ઐશ્વર્યના બોધનથી ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ બ્યાશીમા અધ્યાયમાં છે.

૮૩. સુભદ્રા આધિદૈવિક માયારૂપે હોવાથી, તે જીવને ભોગ્ય ન હોવાથી, માયાથી વેદોનું ભીતત્વ હોવાથી, વિવાહનું પણ દુર્ઘટત્વ હોવાથી, ભગવાન ભાઈ હોવાથી તેના ભોક્તા ન હોઈ શકવાથી, લોકદોષથી સર્વદા કન્યાત્વે જ સ્થિતિ પણ અયુક્ત હોવાથી, પાખાણ સંન્યાસનો વેષ ધરનાર અર્જુન-નરમાં સ્વઆવેશને સ્થાપન કરીને ચૌર્ય વડે તેનું (સુભદ્રાનું) પ્રદાન કર્યું તેમાં બુદ્ધિનું વીર્ય(પરાક્રમ) પ્રકટ થતું હોવાથી, પોતાનો અને મુનિઓનો પણ એક જ રૂપે જનક અને શ્રુતદેવ ના ઘરમાં પ્રવેશ એક જ સમયે હોવાથી, મિથિલાના પુરુષો અને સ્ત્રીઓના કલ્યાણને માટે ઘણા સમય સુધી સ્થિતિ થતાં અને શ્રુતદેવને વિશે સન્માર્ગના ઉપદેશને માટે એક દિવસ સ્થિતિ પણ આગળ કાલદ્રવ્યની તુલ્યતાથી સ્વપ્નના દર્શનની પેઠે જેમને વિસ્મય થયો છે એવા મુનિઓને વિશે નિજક્રિયાના વીર્યને દેખાડીને જેમણે પ્રભુના પરાક્રમનો અનુભવ કર્યો છે એવા મુનિઓ દ્વારા અન્ય લોકોને પણ પ્રભુના પરાક્રમે જાણનારા કરવાથી વીર્યનું નિરૂપણ ત્ર્યાશીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૮૪. પ્રથમ સર્જેલું બધું પી જઈને સુપ્ત એવા સર્વ સત્ત્વરૂપી ભગવાનના પછી પ્રબોધ સમયે તત્ત્વના નિરૂપણના પ્રકારથી અદ્ઠાવીશ પ્રકારના વેદોના પરબ્રહ્મત્વ નિર્ણયાર્થે, તે-તે પ્રકરણના સન્દેહનું નિવારણ કરે તેવા વાક્યો વડે, અદ્ઠાવીશ વેદવાક્યો વડે, સ્તુતિ કરવાથી પ્રબોધનમાં લૌકિક મુક્તિને અગોચર એવું અલૌકિક જે કર્તૃત્વાદિરૂપ યશનું નિરૂપણ હોવાથી યશનું નિરૂપણ ચોર્યાશીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૮૫. ભગવાન જ શ્રીપતિ હોવાથી શ્રીના ભોક્તા છે. મોહથી જીવો શ્રીનો ભોગ કરે તો અવશ્ય જ દુઃખ થાય તેથી ભગવાન વિચારીને જ દાન કરે છે. દુઃખનું કારણ બને એવી શ્રીનું દાન પ્રભુ ભક્તને કરતા નથી. ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે ભક્તોને વિશે વિદ્યમાન એવી પણ શ્રીનું હરણ કરતા હોવાથી ભગવાનની જ પાસેથી જેમને શ્રી મળી છે અને વિચાર્યા વિના આપે છે એવા શંક-રાદિક દેવોના દાનથી સંકટ આવે ત્યારે તે સંકટનું નિવારણ ભગવાનથી જ થતું હોવાથી શ્રીનું નિરૂપણ પંચાશીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૮૬. વૈકુણ્ઠમાં લક્ષ્મીજીના ઉત્સંગમાં ભગવાન પોઢેલા હતા ત્યારે સત્ત્વની પરીક્ષાને માટે ભૃગુએ પગનો પ્રહાર કર્યો એ ક્રિયારૂપ અપરાધ થતાં ઉઠીને નમનાદિકથી જ્ઞાનના ચિહ્નરૂપી ક્ષમાનું નિરૂપણ કર્યું. સર્વ ગીતાના અર્થને જાણનાર પણ જ્ઞાનરહિત એવો અર્જુન, પોતાને રક્ષકની જરૂર નથી એવા અભિમાનવાળો હોવાથી, દ્વારકામાં જેનું બાળક મરી ગયું છે એવા વિપ્રની કથામાં સર્વ

યાદવોની સામે કૃષ્ણસહિત સર્વ યાદવોને બ્રાહ્મણત્વ, નટત્વ, અસુંભરત્વ(પ્રાણનું જ પોષણ કરનાર) ઈત્યાદિરૂપ વચનને અપરાધ થયો છતાં અને પોતે અત્યંત પરાક્રમ કર્યો છતાં બ્રાહ્મણના બાળકનું રક્ષણ કરવા માટે અશક્ત અને સર્વ લોકમાં ફરીને પણ બાળકને મેળવી શક્યો નહીં એવા અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થતાં અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતો હતો ત્યારે પ્રતિષેધથી ક્ષમા કે જે જ્ઞાનનું ચિહ્ન છે તેનું નિરૂપણ હોવાથી; જ્ઞાનવાન અને સમર્થ ને ક્ષમા એ જ્ઞાનનું ચિહ્ન હોવાથી ભૂષણ છે એમ જણાવવા માટે, સર્વને અગમ્ય એવા અનિરુદ્ધ સ્થાનથી પણ વિપ્રના બાળકને આણી આપવાથી સામર્થ્ય અને જ્ઞાન નું નિરૂપણ હોવાથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ ધ્યાત્રીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

૮૭. સર્વ સમ્પત્તિથી સમૃદ્ધ બનેલી દ્વારકામાં સર્વ ભોગયુક્ત સ્ત્રીને પ્રભુની સાથે માનસ વિયોગ તથા વિરહ થી વ્યાકુલ બનેલી સ્ત્રીઓની કુરરી આદિક દશાનું નિરૂપણ શરૂ કરી, પ્રભુ વિના અન્યમાં અનાસક્તિરૂપી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ હોવાથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ સત્યાશીમા અધ્યાયમાં છે.

(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાયનો અર્થ જણાવેલો ન હોવાથી નેવુંને બદલે સત્યાશી જ અધ્યાય છે.)

ઈતિ ગુણપ્રકરણ

ઈતિ નિરોધ પ્રતિપાદક દશમસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

એકાદશસ્કન્ધ

(૧) જ્ઞાન વડે બ્રહ્મભાવ પ્રકરણ

૧. હવે એકાદશસ્કન્ધમાં જ્ઞાન વડે બ્રહ્મભાવના પ્રકરણમાં

ભૂભારનું હરણ અને સર્વભક્તોના નિરોધરૂપી જે અવતારનું પ્રયોજન હતું તેની નિષ્પત્તિ(પૂર્તિ)નું કથન કરીને, જેમને શાપ થયો છે તે ભિન્ન છે એમ જણાવવા માટે લીલામધ્યપાત્રી એવા યાદવોનું સ્વરૂપ જણાવીને આસુરમોહનાર્થ મુસલપ્રસંગ વડે જ્ઞાનનું મુખ્ય અંગ અને પ્રભુને ઈષ્ટ એવા વૈરાગ્યનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં છે.

૨. એ જ વિદ્યાનું પૂર્વરૂપ કે જે અવિદ્યાના પાંચ પર્વ પૈકી પ્રાણાધ્યાસનું નિવર્તક છે; જ્ઞાન વડે બ્રહ્મભાવ પ્રકરણમાં, દ્વિતીય-અભિનિવેશની નિવૃત્તિથી અભયના હેતુત્વે અને તેને જ માટે પ્રભુના અને સર્વ પદાર્થોના યથાર્થજ્ઞાનપૂર્વક ભગવદ્ભક્તોની સાથે જ પ્રભુના પણ તોષનો હેતુ એવા ભગવદ્ધર્મનું નિરૂપણ દ્વિતીયાધ્યાયમાં છે.

૩. એજ સાંખ્યાત્મક સર્વના યથાર્થપાણનું જ્ઞાન, વિદ્યાના પર્વસ્વરૂપે અજ્ઞાનરૂપી અવિદ્યાનો પર્વનો નાશ કરનાર છે એવું, જ્ઞાન વડે બ્રહ્મભાવના પ્રકરણમાં, જેણે માયાને જાણી લીધી છે અને જે દૃઢ વિરક્ત છે, એવાને, માયા તરી જવા માટે ગુરુને શરણે ગયેલો “સર્વતઃ મનથી અસંગ” ઈત્યાદિ વાક્ય વડે પ્રેમ લક્ષણ ભગવદ્ધર્મ સુધી ગુરુએ શીખવાડેલા ધર્મનું આચરણ કરી માયાને તરી ગયો છે, એવા અને જેણે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણી લીધું છે, વેદાદિકના અભિપ્રાયનો નિર્ણય કરી લીધો છે એવાની યથોક્ત વૈદિક કે તાંત્રિક યજ્ઞો વડે બ્રહ્મમાં સ્થિતિને માટે સર્વનિર્ણયનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૩.

૪. એજ મનને અસંગ યોગાત્મક વિદ્યાપર્વ, અન્તઃકરણાધ્યાસરૂપી અવિદ્યાના પર્વનું નાશક છે, તેનું જ્ઞાન વડે બ્રહ્મભાવ પ્રકરણમાં તપ એ ઈન્દ્રિયોનું શોધન કરનાર હોવાથી, વિસ્તારથી નારાયણના તપના નિરૂપણ સાથે સર્વ અવતાર ચરિત્રના કથનથી નિત્ય હરિ-કથાના શ્રવણનું નિરૂપણ યોથા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૪.

૫. એજ તપોરૂપ વિદ્યાપર્વ, ઈન્દ્રિયાધ્યાસરૂપ-અવિદ્યાના પર્વનો નાશ કરનાર છે, તે જ્ઞાન વડે બ્રહ્મભાવ પ્રકરણમાં, કનિષ્ઠાધિકારીનો સન્નિવેશ થવા માટે અભજનની નિન્દા કરી, અધિકારને અનુસરી યુગને અનુકૂલ ભજનનું કથન કરી હરિપૂજનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૫.

(૨) ભક્તિથી સાયુજ્ય પ્રકરણ

૧. આ ભક્તિરૂપ વિદ્યાપર્વ, દેહાધ્યાસરૂપ અવિદ્યાપર્વનો નાશ કરનાર છે, તે ભક્તિથી સાયુજ્ય પ્રકરણમાં, જ્ઞાન વડે જેણે પ્રકૃતિ અને તેના ગુણોનો ત્યાગ કર્યો છે એવા નિર્દોષને જ સાયુજ્યનો હેતુ એવી ભક્તિ સંભવી હોવાથી અને દેવોની સ્તુતિથી ભગવત્સ્વરૂપનો બોધ કરેલો હોવાથી, બ્રહ્માજી અને યાદવો પ્રત્યે પ્રભુએ જે કહ્યું તેમાં મનુષ્યનાદ્યના ત્યાગની ઈચ્છાનું બોધન હોવાથી, વિષયત્વે ભક્તિનું મુખ્ય અંગ, જે મૂલ પ્રકૃતિનાશક છે, તેનાય ત્યાગની ઈચ્છા કરાવનાર ભગવત્સ્વરૂપનું નિરૂપણ છટ્ટા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૬.

૨. ભગવાને ઉપદેશેલા સાધનો વડે જ પ્રાકૃત સંસર્ગના નાશના બોધનને માટે પ્રાકૃતાંકુર-મહત્તત્વનો નાશ કરનાર સંક્ષિપ્ત જ્ઞાનોપદેશપૂર્વક, પુરુષત્વમાં સ્વબુદ્ધિથી જ દોષ નિવૃત્તિપૂર્વક જ્ઞાનના સંભવનું જ્ઞાપન કરે એવા અવધૂતના પ્રસંગમાં શરીરપ્રકૃતિ-અષ્ટરૂપ પૃથ્વીથી કપોત સુધીની બુદ્ધિથી ઉપાશ્રિત ગુરુશિક્ષા વડે કાયિકદોષની નિવૃત્તિપૂર્વક જ્ઞાનનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૭.

૩. ત્રિવૃત્ અલંકારના નાશનો બોધ કરાવે તેવા કામ-ઈન્દ્રિયના વર્ગની આશાની નિવૃત્તિ કરનાર અજગરથી પિંગલા સુધી નવ ગુરુની શિક્ષા વડે રાજસભાવ નિવર્તનથી વાગાદિ સર્વ ઈન્દ્રિયોના દોષનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૮.

૪. બુદ્ધિ સાથે સાત્ત્વિકને પણ વિદ્યાદિના સંગ્રહની નિવૃત્તિ કરે તેવા પૂર્ણજ્ઞાપક આઠ ગુરુઓની શિક્ષા વડે માનસ દોષની નિવૃત્તિપૂર્વક જ્ઞાનનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૯.

૫. આચરેલો છે, યથોક્ત વાર્ણશ્રમધર્મ જેણે એવા ભગવદાશ્રિત અને મોક્ષધર્મમાં નિષ્ઠાવાળાને તેમજ યુક્તિ વડે દેહાદિથી ભિન્ન એવા આત્માનું ચિંતન કરનાર, જેણે અન્યનો અભિનિવેશ છોડી દીધો છે, જે શુદ્ધ છે, જે વિવિક્ત (અળગો) છે, તેને જ ભક્તિનું કારણ બને, એવા જ્ઞાનનો સંભવ હોવાથી, અન્યાભિનિવેશની નિવૃત્તિને માટે, તથા બાહ્ય સર્વ લોકનો ત્યાગ કરાવવા માટે, મુક્તિનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં છે.

ઉત્તમાધિકારીમાં સર્વ લોકનું ત્યાગ્યત્વ હોવા છતાં, મધ્યમાધિકારીને કે જે સર્વ ત્યાગમાં અશક્ત છે, તેમને સર્વથાલૌકિકની નિવૃત્તિ માટે ધર્મમાં પ્રવૃત્તિને અર્થ અને ફરીથી જન્માન્તરમાં ત્યાગનું સામર્થ્ય આણવા અને યજ્ઞરૂપ એવા સ્વર્ગાદિ લોકમાં ગ્રાહ્યત્વનું નિરૂપણ પણ દશમા અધ્યાયમાં છે. ૧૦.

૬. ભક્તિમાં હેતુ એવા જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે આત્માને વિશે અનેક પણાના ભ્રમની નિવૃત્તિપૂર્વક બ્રહ્મને વિશે નિશ્ચય મનને ધારણ કરવા માટે આંતર બદ્ધજીવના ત્યાગ્યત્વમાં મુક્તિનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

બ્રહ્મને વિશે મનને ધારણ કરવા અશક્ત હોયે તેને સત્સંગ વડે અને સત્પુરુષોએ કથન કરેલી ભક્તિ વડે સર્વ સંભવ હોવાથી અંતરમાં સાધુના ગ્રાહ્યત્વને માટે કૃપાલુત્વાદિ ગુણવાળા સાધુત્વના નિરૂપણ પૂર્વક તેણે ઉપદેશ કરેલી મર્યાદા ભક્તિનું નિરૂપણ પણ અગ્યા-રમા અધ્યાયમાં છે. ૧૧.

૭. સત્પુરુષ મર્યાદા અને પુષ્ટિભેદ બે પ્રકારના હોવાથી અતિશય ભગવદનુગ્રહથી પુષ્ટિ સાધુના સંગમાં કે ભગવત્સંગમાં ભગવાન ઉપર નિરતિશય કેવલ સ્નેહની ઉત્પત્તિ થતાં ભગવાન જ વશ્ય થતાં મર્યાદામાર્ગના સાધનોના અભાવે પણ કેવલ પુષ્ટિથી જ સાંખ્યાદિકથી અપ્રાપ્ય એવા પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિથી નિઃશેષ સર્વાર્થની સિદ્ધિનું કથન હોવાથી, પુષ્ટિનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં છે.

જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ એ બંનેના આશ્રયાણથી અને બંને સ્થલે એકબીજાથી વિરુદ્ધ સાધનોનું શ્રવણ થતું હોવાથી, ઉત્પન્ન થયેલા સન્દેહની નિવૃત્તિને માટે ભગવદાત્મક અને માયિક પ્રપંચોના મૂલ, મધ્ય અને અવસાન વડે યુક્તિસહિત સ્વરૂપનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં છે. ૧૨.

૮. માયામય અને ભગવદાત્મક પ્રપંચોનું સ્વરૂપ જાણીને માયાના ગુણથી સત્ત્વથી જ માયિક પ્રપંચની નિવૃત્તિ કરાવીને ભગવદાત્મક પ્રપંચમાં ભગવદાત્મકત્વે જ સ્થિતિ કરવી, એમ જ્ઞાપન કરવા માટે સત્ત્વાદિના નિરૂપણ પૂર્વક વિષયોને વિશે દુઃખમાં હેતુત્વને જાણતો હોવા છતાં પણ પ્રમત્ત અને અલંકારાવિષ્ટનો સર્વનાશ થાય છે, શ્રદ્ધાલુ અને અપ્રમત્ત તથા દોષને દેખનારને, ધીમે ધીમે ભગવાનમાં મનને જોડતો હોવાથી, ક્રમે કરીને સર્વ સિદ્ધિ થાય છે, એમ જ્ઞાપન કરવા માટે હંસોક્તિથી શ્રદ્ધાલુને ગુરુએ કહેલી યુક્તિથી સર્વ ભગવાન જ છે એમ પરોક્ષજ્ઞાન થતાં ભજન વડે નિઃશેષ સંશયની નિવૃત્તિ થાય છે અને તે પછી બુદ્ધિમાં ભગવદાવેશ થવાથી અનેકત્વની નિવૃત્તિથી બન્ધ અલંકારથી થાય છે એમ જાણ્યા પછી સંસારની ચિંતાની નિવૃત્તિ થાય છે. વૃત્તિત્રયનો સાક્ષી એવા જીવનું વૈલક્ષણ્ય સમજતાં તુરીય સ્થિતિ વડે ઉભયના પરિત્યાગથી ગુણ અને ચિત્તનો અન્યોન્ય વિશ્લેષ થતાં બુદ્ધિ વિશુદ્ધ થાય છે, તે પછી ગીતામાં કહેલા પ્રકારે શાન્તત્વ આવતાં બ્રહ્મભાવ પછી પરમકાષ્ઠાપન્ન જ્ઞાનમાં પરમભક્તિ વડે યથાર્થ ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં જીવનો ભગવાનમાં પ્રવેશ થયા પછી પૂર્ણફલરૂપ કૃષ્ણત્વનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં છે. ૧૩.

૯. અન્ય પુરુષોએ મતિવૈષમ્યને લીધે ભિન્ન વેદાર્થનું કથન કર્યું હોય તો પણ હંસોક્તિનું જ ગ્રહણ કરવું, પરમ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી તેમજ ભગવદાવેશથી ઉભયનો પરિત્યાગ કરવાથી જ પરમ સાધન વડે ભગવાનમાં પ્રવેશ થતાં કૃષ્ણત્વરૂપ પરમફલ જ વેદાતાત્પર્ય-વિષયત્વના નિરૂપણથી શ્રદ્ધાહેતુથી, યુક્તિથી, લીનભાવરૂપી દોષની નિવૃત્તિથી, શ્રદ્ધાના બોધનપૂર્વક ધ્યાનરૂપ સાધન સહિત ભક્તિનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૧૪.

૧૦. ધ્યાનમાં આવી પડેલી સિદ્ધિઓ અન્તરાયરૂપે હોવાથી આવેશ પ્રવેશમાં બાધક હોવાને લીધે, વિવૃત્તિને માટે અને કૃષ્ણથી જ સર્વ છે એમ દઢનિશ્ચયસહિત ધ્યાન વડે આવેશ-પ્રવેશની સિદ્ધિને માટે, તેની સિદ્ધિના કારણરૂપે ધ્યાનના ભેદનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં છે. ૧૫.

૧૧. ભક્તિથી થયેલા ‘યાવત્ત્વાદિરૂપ’ સર્વરૂપત્વથી જ્ઞાનનું પ્રવેશપ્રત્યે વ્યાપારત્વ કથન કરવાથી યાવત્ત્વાદિકને જાણાવવા માટે અને સર્વરૂપોને વિશે ભજનનું ફલ સાધકત્વ હોવા છતાં, મૂલરૂપ કૃષ્ણના ભજનનું જ કૃષ્ણત્વરૂપ પૂર્ણફલસાધકત્વ છે, એમ જાણાવવા માટે અર્જુનના સારથીરૂપે ઉક્ત પ્રકારે સકલ વિભૂતિનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૧૬.

૧૨. જે વર્ણાશ્રમાદિથી શુદ્ધ હોય અને પાખાણી ન હોય તેને જ ભગવદ્ભક્તિનો સંભવ હોવાથી વર્ણોની પ્રવૃત્તિને ઉપયોગી પહેલા બે આશ્રમોના (બ્રહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમ) ધર્મોનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં છે. ૧૭.

૧૩. નિવૃત્તિને ઉપયોગી એવા પાછલા બે આશ્રમો (વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ) જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ જેને સિદ્ધ છે એવા અત્યાશ્રમી (આશ્રમાતીત) અને જ્ઞાનરહિત વિરક્તના ધર્મોનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૮.

૧૪. ભક્તિને ઉપયોગી વિષયના વૈતૃષ્ણ્ય (વિષયની તૃષ્ણાનું ન હોવાપણું) અને અન્યત્ર શ્રદ્ધાની નિવૃત્તિપૂર્વક (અન્યાશ્રયના ત્યાગપૂર્વક) પ્રભુમાં શ્રદ્ધાના કારણરૂપે રહેલા એવા યથોક્ત યમાદિક સાધન અને જ્ઞાનાચરણથી સિદ્ધ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનું ભીષ્મે કહેલા પ્રકારે કથન હોવાથી, ભક્તિની પરંપરાના કારણનું નિરૂપણ.

અને ‘શ્રદ્ધમૃતે’ ઈત્યાદિથી ભક્તિના સાક્ષાત્ કારણનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે., ૧૯.

૧૫. ભક્તિનો હેતુ જે જ્ઞાન તેનું ચિહ્ન એવું ગુણદોષની દૃષ્ટિનું રાહિત્ય એવા ગુણના સન્દેહની નિવૃત્તિપૂર્વક ગુણત્વની દૃઢતા માટે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગના અધિકારીઓને વિશે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગ, ગુણદોષની દૃષ્ટિનું નિવર્તન કરનાર તરીકે ગુણત્વનું કથન હોવાથી ત્રણે માર્ગના વિરોધના પરિહારનું નિરૂપણ વીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૦.

૧૬. યથોક્ત ત્રણે માર્ગના ઉપાયોના યથાર્થ રીતે અવગત ધર્મમાં જે અશક્ત છે અને તેમાં શ્રદ્ધાવાળા કરતાં અતિ જઘન્ય (હીન) અધિકારીનો ધીમે - ધીમે ત્યાગ કરવારૂપ અનુકલ્પને માટે શુદ્ધિના નિર્ણયનું નિરૂપણ.

વેદમાં ગુણદોષનું કથન અનુકલ્પ માટે છે; નહીં કે વસ્તુભેદના બોધનને માટે; એમ જણાવવા વેદના નિર્ણયનું નિરૂપણ એકવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૧.

૧૭. તત્ત્વોની અટ્ટાવીશ સંખ્યાની નિવૃત્તિવાળા વ્યવહારને ઉપયોગી થાય તે રીતે તેનું સાર્થકત્વ હોવાથી ભેદના પર્યવસાનમાં અને વિશ્લિષ્ટશક્તિ એવા (જેની શક્તિ જુદી જુદી પડેલી છે એવા) બ્રહ્મની પાસેથી ઉત્પન્ન થયેલા પરસ્પર અત્યન્ત વિલક્ષણ એવા પ્રકૃતિ પુરુષના બીજેક્યના પર્યવસાનમાં પણ સ્વાત્મજ્ઞાન માત્રથી જેમનું પર્યવસાન છે એવા ભગવાનથી પરાવૃત્ત બુદ્ધિવાળાઓને માયા વડે ત્રિવિધ ભાનનો સંભવ હોવાથી, ભેદબુદ્ધિની અનુવૃત્તિથી મનના દોષથી અપરાધનો સમ્બન્ધ નિર્મોક્ષથી અપરાધના અભાવને માટે અતિક્રમના સહનરૂપી લક્ષણોથી સહિત દણ્ડની કર્તવ્યતાનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૨.

૧૮. સાધનનું આચરણ કરતો હોય એવા જીવનને પણ પૂર્વ વાસનાને લીધે દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં, ભગવાન ઉપર દોષારોપણ કરે તો અપરાધનો સંભવ હોવાથી, તેની નિવૃત્તિને માટે નિર્વિણ્ણ બિશ્વએ કહેલું, સ્વકર્મ અવશ્ય ભોક્તવ્ય જ છે એવી ભાવનાથી મનને દણ્ડનું સાધન, “નાયં જનો મે” ઈત્યાદિથી ઉક્ત એવું, સર્વસાધનના પર્યવસાનરૂપ, સુખદુઃખના અભાવનું કારણ, મનના પરિ-ત્યાગનું, નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૩.

૧૯. મનના પરિત્યાગમાં અન્ય સાધનોની અપેક્ષાના અભાવે પણ મનને જ સાધક બનાવવાની ઈચ્છામાં સર્વના યથાર્થપણાના જ્ઞાપકત્વે મોહનો અભાવ કરે એવા શુદ્ધ સાંખ્યનું નિરૂપણ ચોવીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૨૪.

૨૦. સાંખ્યમાં કહેલા જ્ઞાનની અપરોક્ષતાની દશામાં જ સર્વથા મોહના નિવર્તકત્વે પરોક્ષદશામાં ગુણોની પ્રબળતાથી, ગુણો વડે મોહનો સંભવ થતાં તેના નિવારણ માટે નિર્ગુણ પદાર્થોના સ્વરૂપના નિરૂપણ પૂર્વક ગુણના જયના પ્રકારનું નિરૂપણ પચીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૫.

૨૧. જેણે ગુણોના જયને પણ જીતી લીધો છે. અને મોહ રહિત છે તેનો પણ સંગદોષથી નાશ થવા સંભવ હોવાથી સ્વાત્માથી જ પ્રબુદ્ધ એવા પુરુષવસ્તુ વડે કહેવાયેલી રીતિથી સંગના ત્યાગથી અને સત્સંગથી ફરીથી ગતિલાભ થાય છે; એમ નિરૂપણ છવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૬.

૨૨. સંગથી જાતિનું સ્મરણ નષ્ટ થઈ ગયું હોય તો પણ સ્વતઃ જ પૂર્વસિદ્ધજ્ઞાનના ઉદયથી સંગથી નાશ પામેલી જાતિનું સ્મરણ થવાને માટે વેદ અને તંત્ર કે મિશ્ર પ્રકારે હરિપૂજનનું નિરૂપણ સત્તાવીશમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. ૨૭.

૨૩. જાતિસ્મરણનું, સર્વ સાધનપૂર્વક ઉપપત્તિ સહિત જ્ઞાનનિરૂપણ અઠ્ઠાવીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૮.

૨૪. પૂર્વોક્ત સાધનોમાં અશક્ત હોય પણ ફલ મેળવવાની ઈચ્છાવાળો હોય એવા (અધિકારી) ના સર્વ મિશ્રિત સુગમ પ્રકારનું નિરૂપણ ઓગણત્રીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૯.

(૩) ઈચ્છાથી બ્રહ્મમુક્તિ પ્રકરણ

૧. મમતાસ્પદ એવા યાદવાદિકના નાશના કથનથી મમતાના ત્યાગના અભિનયનું ત્રીશમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ છે. ૩૦.

૨. અહંતાસ્પદ તનુત્યાગ (શરીરના ત્યાગ) નું કથન કર્યું તેથી અહંતાના ત્યાગના અભિનયનું નિરૂપણ એકત્રીશમા અધ્યાયમાં છે. ૩૧.

મુક્તિનું નિરૂપણ કરનાર એકાદશ સ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

દ્વાદશસ્કન્ધ

(૧) હરિના આશ્રય પ્રકરણમાં

૧. શૂદ્ધ પર્યવસાનથી લોકના નાશનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૧.

૨. અધર્મની સમ્પૂર્તિથી ધર્મના નાશનું નિરૂપણ બીજા અધ્યાયમાં આવે છે. ૨.

૩. લોક અને ધર્મના નાશ થતાં કલ્કિનું સર્વસાધારણ આશ્રયત્વ હોવા છતાં જીવોની ઉપર દયામાં ઘણા કાલ સુધી વિલંબને સહન કરવાનો હોવાથી; તેની પહેલાં પણ દયામાં વિલંબનું કારણ એવા ગર્વદોષના કીર્તનવડે નિવૃત્તિથી પૂજાદિકવડે રૂપાત્મક અને શ્રવણ કીર્તનવડે નામાત્મક એવા પ્રસન્ન તથા સ્વાત્મપ્રદર્શક એવા હરિના પૂજાશ્રયત્વનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૩.

(૨) જગદાશ્રય પ્રકરણમાં

૧. પ્રાપંચનો ચાર પ્રકારે પ્રલય કથન કરવાથી, તેના કર્તૃત્વે ક્રિયાશક્તિથી વિશિષ્ટ પ્રલયાવિશેષરૂપી આંતર-આશ્રયનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં છે. ૪.

૨. પુરાણોમાં વર્ણવેલા ભગવાનનું સ્મરણ કરાવીને મૃત્યુના ભયનું નિવારણ કરવા માટે જન્મમરણાદિકથી રહિત એવા આત્માનું સ્વરૂપ કથન કરીને, જન્મમરણાદિ દેહપર્યવસાયી છે, એમ કહી, સંસાર અવસ્તુરૂપે છે અને આગન્તુક છે એમ બોધ કરાવીને, આંતર જીવનું બ્રહ્મત્વ ચિંતન કર્યાથી, બ્રહ્મને વિશે આધાન થતાં સર્વત્ર ભેદ રહિત બ્રહ્મભાનનું કથન હોવાથી જ્ઞાનશક્તિથી વિશિષ્ટ એવા આંતર-આશ્રયનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં છે. ૫.

(૩)આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણેને જાણનારના આશ્રયના પ્રકરણમાં

૧. પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના ભેદથી ભિન્ન વેદાદિક વડે જ યથાર્થ ત્રણે (આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક)નું જ્ઞાન સંભવિત હોવાથી, રાજાના વૃત્તાન્તથી રાજાના બ્રહ્મભાવ, પછી પદનિરૂપણ વડે ફલ, તે પછી સાધનના નિરૂપણથી વક્તા એવા સૂતનો પોતાનો શ્રવણાધિકારને પણ પૂર્વોક્તિ આશ્રયના અંગત્વે જાણાવીને (આધ્યાત્મિકાદિ) ત્રણેનું જ્ઞાપન કરે એવી પ્રવૃત્તિને ઉપયોગી ફલ-સહિત ત્રણેનું (આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણેનું) નિરૂપણ છટ્ટા અધ્યાયમાં કર્યું. ૬.

૨. ત્રણેનું જ્ઞાપન કરે એવી નિવૃત્તિને ઉપયોગી ફલ યુક્ત અથર્વ અને પુરાણાદિનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં આવે છે.

આ પ્રકરણમાં-જેણે વેદાદિકથી યથાર્થ રીતે ત્રણેનું સ્વરૂપ જાણી લીધું છે અને જેને સાધનો વડે સાક્ષાત્કાર થયેલો છે, જે ફલત્વે શ્રવણાદિનો કર્તા શુકતુલ્ય છે એવા જીવને પણ બીજા અતાદશનો આશ્રય ફળે છે. ૭.

(૪)સર્વાન્તર-આશ્રય પ્રકરણમાં

૧. ત્રિવિધ ભક્તિના, તેને મેળવી આપનારથી માર્કણ્ડેયને વિશે ક્રમે કરી ત્રિવિધ ભક્તિના, ઉદ્ભવથી; તપથી શંકિત એવા ઈન્દ્રે મોકલેલા કામાદિ ગણો વડે જેનો પ્રતિઘાત થયો નથી એવા તપના બોધક ભગવદ્વાક્યના કરણથી નિષ્ઠાનો બોધ થતો હોવાથી.

ભગવાનના આગળ અને સ્તુતિ વડે નિષ્ઠાના ફળનું બોધન હોવાથી.

અત્યંત નિષ્ઠાથી મળેલી ઉપાસનારૂપી કર્મમાર્ગીયત્વે ભૌતિક ભક્તિનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં છે. ૮.

૨. પરથી અનુભવમાં આવેલી માયાના ત્રિગુણાત્મકત્વથી ગુણદ્રવ્યનો પર્યાય થતાં સત્ત્વગુણથી અચિત્ત્વ અનન્ત શક્તિ એવા ભગવાનના દર્શનમાં પણ તેને વિશે પ્રવેશ અને નિર્ગમનવડે સુખદુઃખની ઉક્તિથી સત્ત્વગુણવાળાને પણ જાગૃત્સ્વપ્નવત્ પર્યાયથી જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના જનક એવા દુઃખના પર્યવસાનના બોધનથી, પુનઃ અતિક્લિષ્ટ એવા પ્રભુની દષ્ટિથી જોવાયેલા ભક્તના ક્લેશનું કારણ ત્યાગ કર્યાથી, પ્રભુના મિલનમાટે અભિગમ થતાં પ્રભુનો હૃદયમાં પ્રવેશ થાય અને માયાના તિરોધાનના કથનથી અત્યંત નિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલા ક્લેશ વડે ભગવન્માર્ગાત્મક જ્ઞાનમાર્ગીયત્વે આધ્યાત્મિક ભક્તિનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૯.

૩. ભક્તિમાર્ગના ઉપદેશથી ભક્તિમાર્ગમાં અધિકૃત એવા ભક્ત મહાદેવજીના પ્રસાદથી, માર્કણ્ડેયને વિશે ભક્તત્વ, સર્વજ્ઞત્વ અને સુસ્થત્વનું કથન હોવાથી, માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ભગવદ્દરશનમન, સર્વની અપેક્ષાથી રહિતપણું અને ભક્તના માહાત્મ્યપૂર્વક તેમને વિશે ભક્તિ; એકાંતભક્તિથી પર્યટન ઈત્યાદિ પ્રકારે ભક્તિમાર્ગને અનુસરી અત્યંત ભક્તિનિષ્ઠાના કથનથી પણ આધિદૈવિક ભક્તિનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં છે. ૧૧૦।

આ પ્રકરણમાં ત્રણે પ્રકારની ભક્તિથી અતિરિક્ત આશ્રયરૂપા સ્વતન્ત્ર ભક્તિનો વિષય, સર્વ સાધનને અનુકૂલ પ્રભુનો જ આશ્રય ફલરૂપે છે.

(૫)પરમાશ્રય પ્રકરણમાં

૧. સૂર્યોપાધિક કાલવડે સાપેક્ષ એવા પુરુષારાધન પૂર્વક શ્રીભાગવતના વાક્યવડે કથાના યોગરૂપી આધિદૈવિક ભાગવતનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૧.

૨. શ્રીભાગવતના વાક્યથી કેવલ કથારૂપ આધ્યાત્મિક ભાગવતનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં છે. ૧૨.

૩. ફલની ઈચ્છાવાળા પ્રત્યે પુરાણત્વાદિરૂપે કેવલ કથાયોગરૂપી આધિભૌતિક ભાગવતનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં છે. ૧૩.

આ પ્રકરણમાં તુરીયરૂપ એવા, સર્વ વેદાન્તના સારરૂપે જ્ઞાતાને વિશે પરમાનન્દજનક એવા, સ્વાન્તઃસ્થિતિ સર્વત્વે સ્વયં ફલરૂપ થનાર એવા, ‘બલ્પીડં’ ઈત્યાદિમાં ‘ગીતકીર્તિઃ’ આપદવડે અને તેનો વિમર્શ (વિચાર) કરનાર શ્લોક વડે પણ વિવરણ કરેલા પ્રકારવાળા એવા, ભાગવતનું આશ્રયત્વ ફલરૂપે છે.

મને તો અન્ય પણ ભાસે છે-ભગવાનની ભક્તોને વિશે બે પ્રકારે ફલદાનની ઈચ્છા છે.

લોક અને વેદનો નાશ પણ.

સર્વ સાધનોથી નિરપેક્ષ પણ કેવલ કૃપાથી જ મહત્સંગ દ્વારા; આ એક પ્રકાર.

જાતે સાધનોને અનુકૂલ બનીને, સાધનાના ક્રમથી; એ બીજો પ્રકાર.

તેમાંય જેમને વિશે પ્રથમ પ્રકાર છે તેમને વિશે પ્રથમ પ્રકરણના પ્રકારથી લોકવેદનો નાશ હોય તો પણ અને સર્વ સાધનોનો અભાવ હોય તો પણ કેવલ મહત્સંગથી જ તેમના દ્વારા, પ્રથમ પૂર્ણ હરિ બહાર પ્રકટ થઈને ફલરૂપ પૂજનાદિવડે રૂપથી અને ફલરૂપ શ્રવણ કીર્તનવડે નામથી અન્તઃકરણમાં પ્રવેશી, સર્વ દોષોનું નિવારણ કરી, હરિ પૂર્ણાશ્રય થાય છે.

જેમને વિશે દ્વિતીય પ્રકાર હોય છે તેમને વિશે તો વિલોમ રીતે આગળના ચાર પ્રકારમાં જણાવેલા પ્રકારે, ત્યાં પૂર્વ જ્ઞાનના અભાવથી સાધનવડે રહિત હોવાની દશામાં, પાંચમા પ્રકરણમાં કહેલું છે, તેમ ભૌતિક પુરાણત્વાદિરૂપ ભાગવત્ શ્રવણ વડે આશ્રય છે; તે પછી થોડાક અધિકારમાં ઉત્કર્ષ થતાં, સમાધિમાં અનુભવીને વ્યાસે કહેલું ભાગવત્ શ્રવણવડે આશ્રય બને છે; તેથી પણ વિશેષ અધિકારનો ઉત્કર્ષ થતાં તંત્રોક્ત પુરુષારાધન પૂર્વક વ્યાસોક્ત આશ્રય થાય છે; તેથી ચતુર્થ પ્રકરણમાં કહેલી ત્રિવિધાભક્તિ અનુક્રમે થાય છે અને તે વડે ત્રીજા પ્રકરણમાં ઉક્ત વેદાદિના અર્થનો અનુભવ થતાં અધ્યાત્મિકાદિ ત્રિવિધા ભક્તિ થાય; ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ થયા પછી ભક્તત્વ આવે અને તે વડે દ્વિતીય પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબ અન્તર્યામીરૂપ જીવનો આશ્રય અને પ્રલયથી અવશેષ જગત્નો આશ્રય એવા પ્રભુનું હૃદયમાં પ્રાકટ્ય થાય. તે પછી પરમ અનુગ્રહ થતાં પ્રથમ પ્રકરણોક્ત. લોકવેદાતીત, સર્વ નિરપેક્ષ, પ્રભુનું અન્તર્બહિઃ પ્રાકટ્ય થતાં ફલરૂપ શ્રવણાદિક કરવું. ફલરૂપ વિધિની અપેક્ષા વિના પણ પૂજાદિરૂપ સેવન કરવું. એજ પરમાશ્રય છે.

એ રીતે બારમા સ્કન્ધમાં જણાવેલા પાંચે પ્રકરણોની, આશ્રયના નિરૂપકત્વે, સંગતિ થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણે નિજજનોની નિઃસાધનતાની સ્થિતિ સતત જોઈને, પોતે નિઃસાધનને ફલરૂપે હોવાથી ગોકુલમાં વાસ કર્યો. ૧.

શ્રીમદાચાર્ય ચરણને નમન કરું છું કે જેમની કૃપાના લેશમાત્રથી શુદ્ધ જીવ પણ શ્રીકૃષ્ણવાસ એવા ગોકુલરાયને મેળવી શકે. ૨.

શ્રીભાગવતના તત્ત્વોના પ્રદીપની પણ જે આવરણભંગ ટીકા શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે કરી, તેને જોઈને અને વિચારીને મેં બધા અધ્યાયોના અર્થો મારા પોતાના મનના સંતોષને માટે લખ્યા. ૩,૪.

તો પણ બુદ્ધિ દોષથી જે અયુક્ત હોય કે અવિચારિત હોય તેનું શ્રીવલ્લભાધીશના ચરણ કમળનો આશ્રય લેનારા વિદ્વાનોએ શોધન કરવું. ૫.

“કરેલા અપરાધને સત્પુરુષો ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે.” એ વચનથી શોધન સમયે કોધ ન કરવો.

ઈતિ આશ્રય નિરૂપણાત્મક દ્વાદશસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

શ્રીભાગવતાર્થ નિબન્ધને અનુસરી શ્રીગોકુલરાયજીએ કરેલા અધ્યાયનું
ગુર્જર ભાષાંતર સમ્પૂર્ણ